

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў 10 КЛАСЕ: ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ ДАПАМОЖНІК ДЛЯ НАСТАЎНІКАЎ (ВЫБРАНЫЯ ГЛАВЫ)

У. П. Саўко

РОЛЯ МОВЫ Ў ЖЫЦЦІ ЧАЛАВЕКА І ГРАМАДСТВА

Вывучэнне беларускай мовы ў 10-м класе пачынаецца з тэмы “Роля мовы ў жыцці чалавека і грамадства”.

У вучэбнай праграме па беларускай мове для 5–11 класаў агульнаадукацыйных устаноў з беларускай і рускай мовамі навучання адзначаецца, што неабходна “сфарміраваць у вучняў свядомае разуменне самабытнасці і непаўторнасці беларускай мовы”, разуменне таго, што мова з’яўляецца сродкам, які “дапамагае людзям абмяняцца думкамі і духоўнымі каштоўнасцямі, разумець адзін аднаго і ўзаемадзейнічаць ва ўсіх відах працы”, што менавіта “мова захоўвае веды пра чалавека і Сусвет, стварае гістарычнае этнакультурнае асяроддзе, у якім адбываецца станаўленне характару чалавека і яго індывідуальнасці”. Вучні павінны зразумець, што, паколькі мова “па сваёй будове з’яўляецца ўладкаванай сістэмай, надзвычай дасканалым механізмам, у якім суладна, згодна з яго спецыфічнымі законамі ўзаемадзейнічаюць гукі, марфемы, словы, іх формы, словазлучэнні і сказы”, менавіта з дапамогай мовы “можна занатаваць рэальныя звесткі пра падзеі і факты, думкі людзей, іх пачуцці, эмоцыі, уяўленні, мастацкія вобразы”¹.

Вывучэнне тэмы можна арганізаваць па-рознаму, улічваючы пазнавальныя магчымасці вучняў канкрэтнага класа. Напрыклад, можна выкарыстаць паведзённае настаўніка ці гутарку, засяроджваючы ўвагу дзесяцікласнікаў на мове як сацыяльнай з’яве, якая, з’яўляючыся асноўным сродкам зносін, адыгрывае выключна важную ролю ў жыцці чалавека, у развіцці навук і тэхнікі, у стварэнні культуры народа, у выхаваўчай і асветніцкай дзейнасці людзей.

Родная мова – адзін з найважнейшых духоўных здабыткаў нацыі, яе найбольш яркая прымета. У мове і праз мову выяўляюцца нацыянальная псіхалогія, характар, склад мыслення, духоўнасць і іншыя рысы і асаблівасці народа, уасабляецца ўсё характэрнае для яго культуры. Народ як нацыя існуе, пакуль існуе нацыянальная мова.

Далейшае асэнсаванне тэмы адбываецца на матэрыяле практыкавання 1. Прачытаўшы тэкст, вучні сфармулююць і запішуць яго асноўныя палажэнні. Затым, абапіраючыся на іх, падрыхтуюць выказванні пра ролю мовы ў жыцці чалавека і грамадства.

Пры выкананні практыкавання 2 пэўнай увагі патрабуе дадатковае заданне. Ужыванне ў тэксце аўтарскіх знакаў прыпынку (працяжнікі замест

¹ Вучэбная праграма для агульнаадукацыйных устаноў з беларускай і рускай мовамі навучання. Беларуская мова. V–XI класы. – Мінск: НІА, 2010. – С. 4.

косак пры пабочных словах) можна растлумачыць жаданнем паэта пры дапамозе больш працяглай паўзы надаць пэўным словам асаблівы сэнс, засяродзіць увагу чытача на тым, што адбудзецца, калі чалавек страціць “спадчыннае слова”.

МАЎЛЕННЕ

Маўленне як працэс маўленчых зносін. Узаемасувязь мовы і маўлення

Мэты: узнавіць веды вучняў пра мову і маўленне, засяродзіць увагу на адрозненні гэтых паняццяў; актуалізаваць паняцце “сітуацыя маўлення”; фарміраваць уменне правільна характарызаваць сітуацыю маўлення; развіваць уменне ствараць выказванні з улікам маўленчай сітуацыі.

Тэма “Маўленне як працэс маўленчых зносін. Узаемасувязь мовы і маўлення” для вучняў у значнай ступені не новая. З папярэдніх класаў яны павінны ведаць сутнасць паняццяў “мова” і “маўленне” і асэнсавана імі карыстацца. Але, як сведчаць назіранні за вучэбным працэсам, на практыцы так адбываецца не заўсёды. Таму варта яшчэ раз падкрэсліць, што адрозненне паняццяў “мова” і “маўленне” мае прынцыповае значэнне.

Каб дапамагчы школьнікам усвядоміць гэтае адрозненне, можна прапанаваць ім уявіць наступную сітуацыю: чалавек слухае выступленне (паведамленне, гутарку і інш.) на замежнай мове, якую ён не ведае. Ён чуе маўленне, але не разумее, пра што ідзе гаворка, таму што не ведае мовы.

Мова – гэта сістэма гукавых, лексічных і граматычных сродкаў для выказвання думак і наладжвання сувязі паміж людзьмі.

Маўленне – гэта арганізаваны па законах мовы працэс выкарыстання моўных сродкаў (слоў, сказаў і інш.) для перадачы пэўнага зместу.

Паміж мовай і маўленнем існуе цесная ўзаемасувязь. Мова любога народа стваралася і развівалася ў працэсе маўленчых зносін. І як сродак зносін мова існуе да таго часу, пакуль на ёй размаўляюць.

Далейшае асэнсаванне тэмы адбываецца пры выкананні практыкаванняў 3, 4, 5. Першае з іх накіравана на тое, каб дзесяцікласнікі ўсвядомілі, што такое камунікацыя (зносіны), якія сродкі камунікацыі існуюць, праз якія віды маўленчай дзейнасці адбываецца перадача інфармацыі, да якіх сродкаў камунікацыі адносіцца Інтэрнэт і інш.

Праца са схемай і табліцай, змешчанымі ў практыкаваннях 4 і 5, дазваляе актуалізаваць паняцце “маўленчая сітуацыя”, садзейнічае разуменню вучнямі тых камунікатыўных задач, якія вырашаюцца ў розных стылях маўлення.

Фарміраванню ўмення характарызаваць сітуацыю маўлення садзейнічае практыкаванне 6. Прачытаўшы тэксты, дзесяцікласнікі вызначаць, што першы з іх адрасаваны шырокай аўдыторыі і можа быць выкарыстаны ў афіцыйных абставінах для перадачы навуковай інфармацыі. Другі тэкст адрозніваецца ад папярэдняга тым, што не толькі перадае пэўную інфармацыю, але і адначасова ўздзейнічае на свядомасць людзей. Трэці тэкст

выкарыстоўваецца ў неафіцыйных, бытавых зносінах. Яго адрасат – канкрэтны чалавек.

Пэўнай увагі патрабуе практыкаванне 7, у якім вучням прапануецца выказаць сваю думку наконт даклада аднакласніка, улічваючы пры гэтым абставіны і мэту зносін. Дзесяцікласнікам трэба ўсвядоміць, што калі абмеркаванне адбываецца ў класе, то свае выказванні яны павінны будаваць у навуковым стылі, звяртаючы ўвагу на тое, ці раскрыта тэма даклада, ці ў патрэбнай паслядоўнасці ён пабудаваны, ці дастаткова было прыкладаў для ілюстрацыі тэарэтычнага матэрыялу, ці адпавядала маўленне дакладчыка нормам літаратурнай мовы і інш. Калі ж абмеркаванне адбываецца ў неафіцыйных абставінах, стыль маўлення будзе іншым. Але ва ўсіх выпадках выказваць свае меркаванні неабходна ў тактоўнай форме, звяртаючы ўвагу ў першую чаргу на станоўчыя, а толькі потым на адмоўныя моманты.

Для арганізацыі бягучага паўтарэння можна выкарыстаць дадатковыя заданні, якія ёсць у практыкаваннях 3 і 5. Іх выкананне будзе садзейнічаць узнаўленню ведаў і ўдасканаленню ўменняў па фанетыцы, граматыцы, арфаграфіі, пунктуацыі. Практикаванне 8 можна прапанаваць у якасці дамашняга задання.

Вуснае і пісьмовае маўленне

Мэты: узнавіць і пашырыць веды вучняў пра формы маўлення; садзейнічаць усведамленню дзесяцікласнікамі асаблівасцей вуснага і пісьмовага маўлення, ролі жэстаў і мімікі ў вусным маўленні; фарміраваць уменне ствараць пісьмовае папярэдняе на вызначаную тэму.

Разгляд тэмы “Вуснае і пісьмовае маўленне” мэтазгодна пачаць з высвятлення таго, чым адрозніваюцца дзве формы маўлення. З гэтай мэтай можна прапанаваць дзесяцікласнікам прачытаць адпаведны тэарэтычны матэрыял, змешчаны ў вучэбным дапаможніку, і на аснове яго скласці табліцу, у якой зафіксаваць асноўныя характарыстыкі вуснай і пісьмовай формаў маўлення. У выніку табліца можа выглядаць так:

Вуснае маўленне	Пісьмовае маўленне
<ol style="list-style-type: none"> 1. Успрымаецца на слых. 2. Звычайна характарызуецца папярэдняй непадрыхтаванасцю, незваротнасцю. 3. Разлічана на наяўнасць суразмоўцы, слухача. 4. Можа быць зафіксавана з дапамогай аўдыясродкаў. 5. Характарызуецца частым ужываннем эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі, займеннікаў, выклічнікаў, простых, няпоўных сказаў, багатай інтанацыяй, наяўнасцю паўз і інш. 6. Суправаджаецца мімікай і жэстамі. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Успрымаецца зрокава. 2. Звычайна характарызуецца папярэдняй падрыхтаванасцю, у аўтараў ёсць магчымасць больш асэнсавана, прадумана ствараць выказванні, вяртацца да напісанага, удасканалюць яго. 3. Разлічана на апасродкаваныя зносіны, разарваныя ў прасторы і часе. 4. Фіксуецца з дапамогай графічных сродкаў. 5. Характарызуецца ўскладненымі і складанымі сказамі, больш багатым, чым у вусным маўленні, слоўнікам, і інш.

Далейшае асэнсаванне тэмы адбываецца пры выкананні практыкаванняў 9 і 10. Апошнія з іх патрабуе большай увагі, таму што

садзейнічае яшчэ і ўдасканаленню ўмення перадаваць змест рускамоўнага тэксту сродкамі беларускай мовы.

Як вядома, значную ролю ў вусным маўленні адыгрываюць жэсты і міміка. Жэсты значна ажыўляюць маўленне, аднак карыстацца імі трэба правільна. З некаторымі рэкамендацыямі наконт выкарыстання жэстаў вучні знаёмяцца пры выкананні практыкавання 12. На практыцы ўсвядоміць ролю жэстаў і мімікі дапаможа выкананне практыкавання 11.

Паглыбленню ведаў школьнікаў пра пісьмовае маўленне садзейнічае практыкаванне 13. Дадатковыя заданні, змешчаныя ў ім, накіраваныя на ўдасканаленне ўменняў размяжоўваць паронімы, знаходзіць у тэксце словы з пэўнымі фанетычнымі характарыстыкамі, рабіць словаўтваральны разбор.

Практыкаванне 14 разлічана на папярэднюю падрыхтоўку і таму можа быць прапанавана ў якасці дамашняга задання.

Віды маўленчай дзейнасці

Уяўленне пра асноўныя віды маўленчай дзейнасці вучні атрымалі ў 5 класе, таму галоўная задача вивучэння тэмы заключаецца ў тым, каб узнавіць, пашырыць і замацаваць веды школьнікаў.

Разгляд тэмы можна пачаць з таго, што вучні ўзгадаюць, праз якія віды маўленчай дзейнасці адбываюцца моўныя зносіны ў грамадстве, працэс перадачы інфармацыі.

Затым школьнікам неабходна паведаміць, што віды маўленчай дзейнасці падзяляюцца на рэцэптыўныя (слуханне і чытанне) і прадуктыўныя (гаварэнне і пісьмо). Першыя служаць для атрымання інфармацыі, другія – для выражэння думак у вуснай ці пісьмовай форме маўлення. Паміж відамі маўленчай дзейнасці існуе цесная ўзаемасувязь: гаварэнне патрабуе наяўнасці слухача, слуханне немагчыма без гаварэння і г. д.

Паглыбленне ведаў школьнікаў пра слуханне як від маўленчай дзейнасці адбываецца пры выкананні практыкавання 15. Вучні ўсведамляюць, што ўспрыманне інфармацыі на слых можа адбывацца па-рознаму, гэта залежыць ад мэты слухання.

Працуючы з прыказкамі, што змешчаны ў практыкаванні 16, дзесяцікласнікі ўсведамляюць, што ўменне слухаць – важны паказальнік выхаванасці чалавека, яго агульнай культуры. Добрым суб'яднікам заўсёды лічыўся той, хто ўмеў уважліва слухаць.

Надзвычай важным спосабам атрымання інфармацыі з'яўляецца чытанне. Яно станоўча ўплывае на агульнае развіццё чалавека, яго выхаванне, станаўленне як асобы. Паглыбленню ведаў школьнікаў пра гэты від маўленчай дзейнасці садзейнічае практыкаванне 17, у час працы з якім вучні даведаюцца, якія віды чытання існуюць, што трэба ўлічваць пры выбары таго ці іншага віду чытання.

Асэнсаванне атрыманых ведаў адбываецца пры выкананні дадатковага задання. Дзесяцікласнікі ўсведамляюць, што, напрыклад, каб вызначыць стыль тэксту, дастаткова праглядаць чытанне.

Паглыбленню ведаў школьнікаў пра гаварэнне як від маўленчай дзейнасці садзейнічае практыкаванне 18. Працуючы з тэкстам, вучні засвойваюць, што ўяўляе сабой гаварэнне як від маўленчай дзейнасці, якія яго асноўныя функцыі, якое гаварэнне лічыцца прадуктыўным/непрадуктыўным, падрыхтаваным/непадрыхтаваным.

Прачытаўшы прыказкі, змешчаныя ў практыкаванні 19, дзесяцікласнікі ўсведамляюць, якіх правіл варта прытрымлівацца ў час гутаркі.

Падчас працы з практыкаваннямі 16–18 мэтазгодна атрыманыя звесткі адлюстраваны ў табліцы, напрыклад:

Віды маўленчай дзейнасці

Рэцэптыўныя						Прадуктыўныя				
Слуханне			Чытанне			Гаварэнне			Пісьмо	
глабальнае	дэталёвае	крытычнае	вывучальнае	азнаямляльнае	праглядальнае	прадуктыўнае	рэцэптыўнае	падрыхтаванае	непадрыхтаванае	

Больш глыбока ўсвядоміць ролю пісьма ў развіцці грамадства дазваляе практыкаванне 20. Пры яго зыкананні дзесяцікласнікі таксама ўдасканальваюць уменне перадаваць змест зыходнага тэксту сродкамі беларускай мовы, правільна з пунктуацыйнага пункту гледжання афармляць пісьмовы тэкст. Прааналізаваўшы структуру тэксту (тэзіс, доказы, вывад), вучні зрабяць выснову, што гэта разважанне.

Пазнаёміць дзесяцікласнікаў з гісторыяй беларускага пісьма, графічнымі сістэмамі, што ў ім выкарыстоўваліся, дазваляе практыкаванне 21. Безумоўна, гэтае азнаямленне будзе больш цікавым, калі настаўнік, выкарыстоўваючы адпаведныя мовазнаўчыя выданні ці камп'ютарную прэзентацыю, пакажа школьнікам узоры старажытных рукапісных тэкстаў, выданняў Ф. Скарыны, тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом, узоры літар грамадзянскага алфавіта, якія стварыў у 1708 годзе па загадзе Пятра I вядомы беларускі асветнік Ілья Капіевіч, і інш.

Практыкаванне 22 мэтазгодна прапанаваць у якасці дамашняга задання.

Дыялагічнае і маналагічнае маўленне

Мэты: актуалізаваць веды вучняў пры дыялог і маналог, структуру дыялога, асаблівасці дыялагічнага і маналагічнага маўлення; удасканаліць уменне аналізаваць тэксты, вызначаць сферу выкарыстання дыялога і маналога, моўныя сродкі, характэрныя для іх; фарміраваць уменне ствараць вусныя выказванні з улікам прапанаванай сітуацыі.

Актуалізацыю ведаў школьнікаў пра дыялог і маналог можна пачаць з высвятлення значэння адпаведных слоў. Дыялог (ад грэч. *dia* – праз, *logos*–

слова, гаворка) – размова паміж двюма або некалькімі асобамі. Маналог – (ад грэч. *monos* адзін, *logos* – слова, гаворка) – працяглае, разгорнутае маўленне, звернутае да другой асобы ці да самога сябе.

Пасля гэтага ўвагу дзесяцікласнікаў неабходна засяродзіць на структуры дыялога, яго адметнасцях (непасрэднасць зносін, сітуацыйнасць, адначасовасць мыслення і гаварэння), моўных асаблівасцях дыялагічнага і маналагічнага маўлення.

Прачытаўшы дыялог, змешчаны ў практыкаванні 23, вучні зрабяць выснову, што ён можа быць выкарыстаны ў сферы неафіцыйных (бытавых) зносін для абмену думкамі. У тэксце ўжываюцца такія характэрныя для гутарковага стылю моўныя сродкі, як няпоўныя і аднасастаўныя сказы, словы з ярка выражанай эмацыянальна-экспрэсывнай афарбоўкай і інш.

На матэрыяле практыкаванняў 23, 24 дзесяцікласнікі ўзгадваюць, што могуць выражаць рэплікі ўдзельнікаў дыялога (загад, пабуджэнне да дзеяння, пытанне, сцвярджэнне і інш.), удасканалююць умовнае афармленне дыялога на пісьме. Пры тлумачэнні знакаў прыпынку асаблівую ўвагу трэба звярнуць на першы і апошні сказы практыкавання 24, у якіх простая мова разрываецца словамі аўтара.

Прачытаўшы маналогі, прапанаваныя ў практыкаванні 26, школьнікі павінны вызначыць, што першы з іх выкарыстоўваецца ў сферы грамадскіх зносін для перадачы пэўнай інфармацыі з адначасовым уздзеяннем на яе атрымальнікаў. Другі тэкст таксама адрасаваны шырокай аўдыторыі, выкарыстоўваецца ў афіцыйных абставінах, але мае толькі адну мэту – перадаць навуковую інфармацыю. Трэці тэкст адрасаваны канкрэтнаму слухачу (слухачам), выкарыстоўваецца ў сферы неафіцыйных (бытавых) зносін для паведамлення пра пэўную падзею.

У класах з палітычным вывучэннем беларускай мовы можна прапанаваць знайсці ў трэцім тэксце тыя моўныя з’явы, пра якія ідзе гаворка ў другім (*былі дэжэжэ, збанке з малаком*).

Забяспелыць рэгулярнае паўтарэнне вывучанага дазваляюць дадатковыя заданні, а таксама ўскладненае спісванне тэксту.

Пры выкананні практыкавання 27 вучні павінны не толькі назваць, вусная ці пісьмовая форма маўлення, дыялог ці маналог (дыялог з элементамі маналога, маналог з элементамі дыялога) выкарыстоўваюцца ў пэўных сітуацыях, але і даказаць сваё меркаванне.

Практыкаванне 28 можна прапанаваць у якасці дамашняга задання, падкрэсліўшы, што вуснае выказванне можа быць створана на аснове загадзя падрыхтаванага пісьмовага тэксту.

У канцы раздзела “Маўленне” змяшчаюцца кантрольныя пытанні і заданні, якія мэтазгодна выкарыстаць з мэтай арганізацыі паўтарэння і сістэматызацыі вывучанага матэрыялу.

ТЭКСТ

Тэкст як адзінка мовы і маўлення.

Сэнсавая цэласнасць і тэматычнае адзінства тэксту

Мэты: актуалізаваць веды пра тэкст як адзінку мовы і маўлення; садзейнічаць усведамленню вучнямі сэнсавай цэласнасці і тэматычнага адзінства як прымет тэксту; удасканаліць уменне вызначаць тэму і асноўную думку тэксту, знаходзіць у тэксце апорныя словы; фарміраваць уменне правільна падбіраць да тэкстаў загалоўкі.

Першапачатковае ўяўленне пра тэкст як адзінку маўлення вучні атрымліваюць у малодшых класах. У 5–9 класах веды школьнікаў пашыраюцца і паглыбляюцца ў працэсе знаёмства з асноўнымі прыметамі тэксту, сродкамі сувязі сказаў у тэксце, тыпамі і стылямі маўлення і інш. У курсе 10 класа ўсе тэарэтычныя звесткі пра тэкст неабходна паўтарыць на больш высокім узроўні, абагульніць і сістэматызаваць.

Паўтарэнне вывучанага можна пачаць з выканання практыкавання 29. Карыстаючыся тлумачальным слоўнікам беларускай мовы, школьнікі высвятляюць, што слова “тэкст” мнагазначнае (можа абазначаць і літаратурны твор (тэкст рамана), і пісьмовы дакумент (тэкст пагаднення), і словы, на якія напісана музыка (тэкст песні), і інш.), і робяць першапачатковы вывад, што тэкст – гэта тое, што напісана, надрукавана, надрукаваная, напісаная або сказаная кім-небудзь словы.

Пасля гэтага неабходна канкрэтызаваць паняцце. Для гэтага можна выкарыстаць наступны прыклад:

1. *Эх, і пагода ж стаіць на Палессі!*

2. *Эх, і пагода ж стаіць на Палессі!.. Толькі старыя людзі памятаюць такія прыгожыя дні. У сіняй смуге песцяца далі. Залатая чырвань лістоў нерухома звісае на купчастых галінах высокіх вязаў. Цёмныя ночы тояць урачысты спакой. А квяцістыя зоры ўсыпаюць усё неба. (Паводле Я. Коласа.)*

Прачытаўшы ўрвак з мастацкага твора, супаставіўшы яго са сказам, вучні робяць вывад, што тэкст – гэта выказванне на пэўную тэму, якое складаецца з групы сказаў, аб’яднаных сэнсам і граматычна.

Тэкст з’яўляецца вынікам мысліцельнай і маўленчай дзейнасці чалавека. Ён бывае вусным і пісьмовым. Вусны тэкст існуе толькі ў працэсе маўлення, пісьмовы захоўваецца на час існавання матэрыялу, на якім ён зафіксаваны. Тэкст – гэта найбольшая адзінка сінтаксічнага ўзроўню. Пры яго пабудове неабходна ўлічваць, для чаго ён ствараецца, хто яго адрасат, у якой сферы дзейнасці будзе выкарыстаны і інш.

Далейшае асэнсаванне паняцця “тэкст” адбываецца ў працэсе знаёмства з асноўнымі прыметамі тэксту: сэнсавай цэласнасцю, тэматычным адзінствам, звязнасцю, разгорнутасцю, паслядоўнасцю і завершанасцю.

Для азнаямлення з першай прыметай можна выкарыстаць наступныя прыклады:

1. *Прыход красавіка заўсёды доўгачаканы і цудоўны. Уся прырода ажывае, цягнецца да святла. Паветра напайняецца непаўторнай духмянасцю пупышак і першых веснавых кветак. І калі ў сакавіку вясна рабіла яшчэ толькі нясмелыя крокі, не давяраючы першаму цяплу, то ў*

красавіку яна ў поўную сілу, лёгка і ўпэўнена крочыць па зямлі. (Паводле В. Стомы.)

2. *Прыход красавіка заўсёды доўгачаканы. У густым ельніку было цёмна і сыра. З наступленнем восені птушкі адлятаюць у вырай.*

Пасля чытання дзвюх груп сказаў робіцца вывад, што сказы першай групы звязаны паміж сабой па сэнсе, другой – не звязаны. Вучні павінны ўсвядоміць, што тэкст ствараецца для таго, каб перадаць чытачу ці слухачу пэўную інфармацыю. Аўтар тэксту зацікаўлены ў тым, каб інфармацыя была зразумелая. Зразумеласць тэксту дасягаецца тады, калі ўсе сказы ў ім аб’яднаны сэнсам, гэта значыць калі тэксту характэрная сэнсавая цэласнасць.

У час аналізу такой прыметы тэксту, як тэматычнае адзінства, неабходна звярнуцца да паняццяў “тэма” і “асноўная думка”. Для актуалізацыі ведаў школьнікаў можна выкарыстаць тэкст “Выхаваныя словам”, змешчаны ў вучэбным дапаможніку.

Удасканаленне ўменняў вызначаць тэму і асноўную думку тэксту, знаходзіць апорныя словы можна пачаць з практыкавання 30 (тэма тэксту “На арбіту жыцця” – выхаванне чалавека, асноўная думка – “Маленства – надзвычай важны перыяд у жыцці чалавека. Калі з маленства чалавек не выхаваны добра, яго прыйдзецца перавыхоўваць”).

Пры выкананні дадатковага задання спачатку пажадана актуалізаваць веды вучняў пра тое, якія марфемы адносяцца да формаўтваральных, а потым прапанаваць вызначыць гэтыя марфемы ў выдзеленых словах (*каж-уць, зробіце, пят-ага, год-а, жыцц-я, пя-і, выхава-л-і, перавыхоўва-ць, най-боль-шыя, наш-ы, разлічва-ючы, чар-ов-у-тэ, жыццёв-ы, падня-ўшы-ся, ус-ё*).

Прааналізаваўшы тэкст змешчаны ў практыкаванні 31, дзесяцікласнікі зрабяць вывад, што яму ўласцівыя сэнсавая цэласнасць, паколькі ўсе сказы звязаны па сэнсе, і тэматычнае адзінства, таму што ўсе сказы і часткі тэксту садзейнічаюць раскрыццю тэмы і асноўнай думкі. Загаломак, які б адлюстроўваў тэму тэксту, можа быць такі – “Сустрэча з вавёркай”.

У час працы з гэтым тэкстам адбываецца бягучае паўтарэнне арфаграфіі, пунктуацыі, марфалогіі і марфемікі. Перад выкананнем дадатковага задання школьнікі павінны ўспомніць, якія часціны мовы адносяцца да самастойных, пералічыць тыя словы і формы слоў, якія не маюць канчаткаў (прыслоўе, інфінітыў, дзеепрыслоўе).

На матэрыяле практыкавання 32 дзесяцікласнікі ўсведамляюць, што тэксты могуць быць на адну тэму (у дадзеным выпадку – восень у парку), але з рознымі асноўнымі думкамі (асноўная думка першага тэксту – “Залатая восень – надзвычай прыгожая пара”, другога – “Восень – сумная пара года”).

Удасканаленне ўменняў вучняў па марфеміцы працягваецца ў час выканання дадатковага задання. Школьнікі спачатку ўспамінаюць, што нулявы канчатак – гэта таксама паказчык граматычнай формы, які, аднак, матэрыяльна не выражаны, затым выпісваюць патрэбныя словы (напрыклад: *восень, туман, змрок, час, ліст*).

Разгорнутасць як прымета тэксту

Мэты: садзейнічаць усведамленню вучнямі разгорнутасці як прыметы тэксту; удасканаліць уменні вызначаць у тэксце падтэмы і мікратэмы, абгрунтоўваць падзел на абзацы, аналізаваць структуру абзаца, састаўляць план тэксту.

Пры азнаямленні з разгорнутасцю як прыметай тэксту вучні павінны ўсвядоміць, што ў тэксце, як правіла, існуе некалькі падтэм, у якіх, у сваю чаргу, могуць выдзяляцца мікратэмы. Мікратэма звычайна раскрываецца ў некалькіх сказах. Частка тэксту, якая складаецца з аднаго або некалькіх сказаў, аб'яднаных мікратэмай, характарызуецца адзінствам і адноснай закончанасцю зместу, называецца абзацам.

Класічную структуру абзаца можна паказаць на прыкладзе тэксту паводле С. Шуртакова (с. 27).

Удасканаленне ўменняў вучняў аналізаваць структуру абзаца мэтазгодна пачаць з практыкавання 33, прычытаўшы тэкст якога, школьнікі вызначаць, што першы сказ з'яўляецца зачынам, у наступных трох адбываецца развіццё думкі, а апошні сказ сведчыць пра тое, што мікратэма вычарпана.

У час перапісвання тэксту ўдасканальваюцца ўменні правільна расстаўляць знакі прыпынку ў сказах з пачочнымі словамі, пры адасобленых акалічнасцях, паміж часткамі складаназалежнага і складаназлучанага сказаў.

Для таго каб папярэдзіць памылкі пры выкананні дадатковага задання, можна спытаць вучняў пра тое, ці ўваходзяць формаўтваральныя марфемы ў аснову слова.

Пазнаёміўшыся з тэкстам, змешчаным у практыкаванні 34, дзесяцікласнікі падбяруць да яго загаловак (напрыклад, “Славуты майстар беларускага слова”), затым вызначаць падтэмы. Іх у тэксце тры: першая раскрываецца ў першым і другім абзацах, другая – у трэцім-пятым, чацвёртай – у шостым. У першай і другой падтэмах выдзяляюцца па дзве мікратэмы. Падзел тэксту на падтэмы і мікратэмы адлюстроўваецца і ў плане, напрыклад:

1. *Майстры слова:*

- а) *роля майстроў слова ў жыцці краіны;*
- б) *летаніцы і прарокі Беларусі.*

2. *Васіль Быкаў – пісьменнік з сусветным прызнаннем:*

- а) *выключны талент пісьменніка;*
- б) *права пісьменніка “судзіць” вайну і спавядацца перад загінуўшымі.*

3. *Жыць побач з такімі асобамі – вялікае шчасце.*

Пры састаўленні плана тэксту вучні ўспамінаюць, што назвы падтэм звычайна суадносяцца з простым планам, дабаўленне ў просты план назваў мікратэм ператварае яго ў складаны.

Дадатковыя заданні накіраваны на ўдасканаленне ўменняў вучняў рабіць словаўтваральны разбор.

На матэрыяле практыкавання 35 дзесяцікласнікі ўсведамляюць, што развіццё тэмы, рэалізацыя асноўнай думкі адбываюцца пры ўмове, калі падтэмы і мікратэмы размяшчаюцца ў дакладна вызначаным кірунку.

Працуючы з тэкстамі, прапанаванымі ў вучэбным дапаможніку, настаўнік адначасова рэалізуе і выхаваўчую мэту, таму што пераважная большасць з іх мае ярка выражаную выхаваўчую накіраванасць.

Паслядоўнасць як прымета тэксту

Мэты: садзейнічаць усведамленню вучнямі паслядоўнасці як прыметы тэксту; актуалізаваць веды дзесяцікласнікаў пра асноўныя тыпы маўлення, іх структуру; удасканаліць уменне правільна вызначаць тып маўлення, кампазіцыйную структуру тэксту; развіваць уменне будаваць просты і складаны план тэксту, ствараць тэксты розных тыпаў маўлення.

Паслядоўнасць як прымета тэксту праяўляецца ў тым, што элементы зместу размяшчаюцца ў ім у пэўным парадку, што складае кампазіцыю тэксту.

Вучні павінны ўспомніць, што кампазіцыя (будова) тэксту залежыць ад таго, які тып маўлення ляжыць у яго аснове.

Актуалізацыю ведаў дзесяцікласнікаў пра асноўныя тыпы маўлення (апавяданне, апісанне, разважанне, камбінаванне гэтых тыпаў) можна ажыццявіць практычным шляхам праз сумастаўленне і аналіз тэкстаў розных тыпаў маўлення, напрыклад:

1. *Іван Макаравіч перайшоў па кладцы, зробленай яго рукамі, рачулку, выбраўся на сухі бераг. Тут пачынаўся дубовы гай. Векавыя дубы стаялі паважныя, спакойныя ў сакаві зелічы. Подых восені яшчэ не крануў іх. Стары запаволіў хаду, нахіліў галаву, падняў некалькі жалудоў, паклаў іх у кішэню. Глянуў угару. Налобна зазірнуў дубамі, хутка пайшоў далей. (Паводле І. Шамякіна)*

2. *Гэта была озіўнага выгляду птушачка велічынёю крыху большая за качку. У яе была зялікая галава на доўгай, гнуткай шыі. На галаве тырчалі ззаду пучкі пера, нібы чорныя рожкі ці вушкі, а вакол шыі тапарыўся старамодны каўнер залаціста-рыжага колеру з цёмна-карычневай, амаль чорнай аблямоўкай. Шчокі, шыя і ўся ніжняя частка тулава былі бліскуча-белыя, з цёмнымі і зеленаватымі паскамі па баках. Спіна ў птушкі была бурая, а лапы – пляскатыя, цёмна-зеленаватага колеру з шырокімі пальцамі, нібы абшытымі скуранымі шматкамі. (Паводле В. Вольскага.)*

3. *Усім мовам, якія існуюць на нашай планеце, уласціва адна асаблівасць: любая мова пастаянна мяняецца.*

Па-першае, безупынна мяняецца сэнс слоў; адны словы знікаюць, на змену ім прыходзяць іншыя. Па-другое, мяняецца гучанне, вымаўленне слоў; могуць знікаць адны гукі і з'яўляцца новыя. Нарэшце, рознымі спосабамі мяняецца граматыка мовы, яе аснова.

Праходзіць няшмат часу ("няшмат" для мовы – гэта гадоў сто ці дзвесце) – і мова ўжо не тая, што была. Праходзіць яшчэ крыху часу – і мова

мянецца яшчэ болей. І так адбываецца заўсёды і ўсюды, з любой мовай, якой бы яна ні была і хто б на ёй ні размаўляў. Гэта закон. (Па В. Плунгяну.)

Параўнаўшы тэксты, вучні ўспомняць, што апавяданне – гэта такі тып маўлення, у якім расказваецца пра падзеі, дзеянні, што адбываюцца ў часе і ў пэўнай паслядоўнасці. У тэкстах-апісаннях характарызуецца прадмет маўлення, пералічваюцца яго прыметы, якасці. Разважанне – тып маўлення, калі абгрунтоўваецца пэўная думка, тлумачыцца што-небудзь, раскрываюцца прычыны чаго-небудзь.

Кожны тып маўлення мае сваю структуру. У апавяданні яна наступная: 1) пачатак дзеяння, падзеі; 2) развіццё дзеяння, падзеі; 3) заканчэнне дзеяння, падзеі. Апісанне звычайна ўключае: 1) агульнае ўражанне ад прадмета; 2) характарыстыку прымет прадмета; 3) ацэнку прадмета. Разважанне складаецца з: 1) тэзіса; 2) доказаў; 3) вывадаў.

Але неабходна звярнуць увагу дзесяцікласнікаў на тое, што тэксты, якія ўяўляюць сабой адзін тып маўлення, сустракаюцца дастаткова рэдка. Як правіла, у тэкстах спалучаюцца розныя тыпы маўлення: апавяданне з элементамі апісання, разважанне з элементамі апавядання і інш.

Удасканаленне ўменняў правільна вызначаць тып маўлення пачынаецца з выканання практыкавання 36. Перачытаўшы тэкст “На арбіту жыцця”, дзесяцікласнікі вызначаць, што гэта разважанне. У першым абзацы тэксту сфармулявана асноўная думка, у другім і трэцім прыводзяцца пераканаўчыя доказы, апошні абзац – гэта вывад.

Тэкст, змешчаны ў практыкаванні 37, спалучае два тыпы маўлення: гэта разважанне з элементамі апавядання. Каб школьнікі не памыліліся пры іх вызначэнні, можна спачатку ўзгадаць, што апавяданне – гэта адлюстраванне свету ў руху, дынаміцы. Дзеянні, падзеі тут адбываюцца ў часе, адно за другім, убачыць іх у адзін момант нельга. Апісанне ж заўсёды статычнае, звычайна ў ім гаворыцца пра такія прыметы, якія можна ўбачыць усе адразу. Разважанне – гэта адлюстраванне прычынна-выніковых сувязей.

Пасля гэтага школьнікі чытаюць тэкст, высвятляюць, што ён мае трохступенную структуру. Першы абзац з’яўляецца тэзісам. Аўтар сцвярджае, што “наваселле ў народнай традыцыі было вялікім сямейным святам і несла ў сабе патаемны сімвалічны сэнс”. У трох наступных абзацах прыводзяцца доказы таго, пра што гаварылася ў першым абзацы. Заканчваецца тэкст вывадам.

Прыкладны план тэксту можа быць наступным:

1. *Наваселле – вялікае сямейнае свята з сімвалічным сэнсам.*
2. *Звычаі і павер’і, звязаныя з уваходзінамі.*
3. *Спалучэнне славянскіх язычніцкіх культураў і хрысціянскай абраднасці.*

Пры правядзенні словаўтваральнага разбору асабліваю ўвагу неабходна звярнуць на слова *наваселле*, якое ўтварылася ад слоў *новы* і *сяліць* складана-суфіксальным спосабам.

Пры тлумачэнні лексічнага значэння слоў, пазначаных у практыкаваннях 37 і 38 зорачкамі, школьнікі павінны карыстацца тлумачальным слоўнікам, таму што большасць слоў (*дзяжа*, *куфар*, *кросны* і

інш.) абазначаюць тыя прадметы сялянскага побыту, якіх у сучаснай вясковай хаце ўжо не сустрэнеш.

Тэкст, змешчаны ў практыкаванні 38, дае дзесяцікласнікам магчымасць уявіць, якой была беларуская хата раней. Тып гэтага тэксту – апісанне. У ім дастаткова падрабязна апісваецца тыповая хата беларуса, яе ўнутраны выгляд. У апошнім сказе даецца ацэнка прадмета апісання. Магчымы варыянт загаловак – “Беларуская хата”.

У час працы над тэкстам вучні ўдасканаляць арфаграфічныя і пунктуацыйныя ўменні і навыкі: паўтараць правапіс галосных *Е, Ё, Я*, падоўжаных зычных, правілы пастаноўкі знакаў прыпынку паміж часткамі складанага сказа і інш.

Практыкаванне 39 можна прапанаваць выканаць дома.

Тып маўлення ўрыўка з паэмы Якуба Коласа “Новая зямля” (практ. 40) – апісанне. У ім прысутнічаюць два з трох кампанентаў, што характэрныя для структуры падобных тэкстаў: агульнае ўражанне аб прадмеце (трэці і чацвёрты радкі) і апісанне прымет прадмета (астаннія радкі). Дзякуючы выкарыстанню разнастайных моўных сродкаў (эпітэт, параўнанне, метафара і інш.), аўтар не проста дае апісанне літаратурнага героя, але і выказвае свае адносіны да яго.

Практыкаванне 41 мае творчы характар: вучням неабходна прыдумаць заканчэнне тэксту (менавіта гэтая структурная частка адсутнічае). Варыянты, безумоўна, могуць быць розныя. Пасля праверкі выканання задання можна прапанаваць дзесяцікласнікам пазнаёміцца з апавяданнем А. Пальчэўскага “Воўчы раменьчык”, адкуль узяты гэты фрагмент тэксту, параўнаць свой варыянт з аўтарскім.

Прачытаўшы тэкст “Жураўлі”, змешчаны ў практыкаванні 42, школьнікі павінны вызначыць, што яго тып – апавяданне з элементамі апісання.

Першы абзац тэксту з’яўляецца тыповым уступам. Далей ідуць усе структурныя часткі, уласцівыя апавяданню: пачатак дзеяння (другі – чацвёрты абзацы), развіццё дзеяння (пяты – восьмы абзацы) і заканчэнне дзеяння (апошні абзац).

Прыкладны варыянт складанага плана гэтага тэксту можа быць наступны:

I. Мара з маленства.

II. Здзяйсненне даўняй мары.

1. Шлях да жураўлёў.

2. Спектакль на балоце:

а) цудоўны птах;

б) жураўліная сімфонія;

в) знешні выгляд і паводзіны птушак.

III. Спектакль закончыўся.

Перад пабудовай тэксту-апісання на аснове тэксту “Жураўлі” мэтазгодна прапанаваць вучням успомніць структуру апісання, знайсці ў

тэксце практыкавання 41 матэрыял, неабходны для выканання творчага задання.

Звязнасць як прымета тэксту

Мэты: садзейнічаць усведамленню вучнямі звязнасці як прыметы тэксту; актуалізаваць веды дзесяцікласнікаў пра віды і сродкі сувязі сказаў у тэксце; удасканаліць уменне правільна вызначаць віды і сродкі сувязі сказаў у тэксце.

З папярэдніх класаў вучні ўжо ведаюць, як ажыццяўляецца сувязь сказаў у тэксце, якія моўныя сродкі для гэтага выкарыстоўваюцца і інш.

Актуалізацыю ведаў дзесяцікласнікаў можна правесці на аснове прыкладаў, змешчаных у тэарэтычным матэрыяле вучэбнага дапаможніка.

Удасканаленне ўменняў вызначаць віды і сродкі сувязі сказаў можна пачаць з выканання практыкавання 43. Прачытаўшы фрагменты тэкстаў, дзесяцікласнікі вызначаць, што ў першым з іх скажы звязаны паслядоўнай сувяззю, у другім – паралельнай, назавуць сродкі сувязі сказаў (займеннік *яна*, злучнік *і*, паўтор слова *вятры* і інш.).

Практыкаванне 44 дазваляе не толькі ўдасканаліць уменні вучняў па тэме “Звязнасць як прымета тэксту”, але і ажыццявіць бягучае паўтарэнне пунктуацыі. Пэўнай увагі патрабуе першы сказ, у якім коскай трэба аддзяліць адасобленую акалічнасць, выражаную дзеепрыслоўным зваротам, а двукроп’е паставіць на мяжы частак блззлучнікавага складанага сказа.

Пры выкананні дадатковага задання вучні павінны спачатку ўспомніць, што не падлягаюць словаўтваральнаму разбору невытворныя словы (напрыклад, *вочы*, *паэт*, *Сібір*). Заданне знайсці ў тэксце тры словы, утвораныя суфіксальнымі спосабам, будзе садзейнічаць удасканаленню ўменняў аналізаваць спосаб утварэння слова і даказваць сваё меркаванне (словы, якія знойдуць розныя вучні, безумоўна, не будуць аднолькавыя). Будову, якая адпавядае схеме “прыстаўка+корань+суфікс”, мае слова *бясконца*.

У час працы з тэкстам, змешчаным у практыкаванні 45, школьнікам можна растлумачыць, што паўтор асабовага займенніка ў пачатку сказаў тут з’яўляецца апраўданым. Такая стылістычная фігура (анафара) выкарыстоўваецца для ўзмацнення выразнасці выказвання.

Праводзячы марфемны разбор складаных слоў (*дзесяцігоддзе*, *адначасова*), вучні павінны памятаць, што злучальныя галосныя ў аснову ўключаюцца (не уваходзяць у аснову толькі формаўтваральныя марфемы). Неабходна звярнуць увагу і на тое, што падоўжаныя зычныя, якія перадаюцца на пісьме падвоеным напісаннем адпаведных літар, уваходзяць у склад адной марфемы.

Практыкаванне 46 можна прапанаваць у якасці дамашняга задання.

Завершанасць як прымета тэксту

Мэты: садзейнічаць усведамленню вучнямі завершанасці як прыметы тэксту; удасканаліць уменне на аснове аналізу зместу тэксту вызначаць, завершаны ён ці не.

Аktуалізаваць веды вучняў пра завершанасць як прымету тэксту можна на аснове тэксту “Жураўлі” (практыкаванне 42) ці выкарыстаць для гэтага наступны прыклад:

“Быў. Ёсць. Буду”.

Такая кніга магла б скласці гонар любой літаратуры, якая паважася сабе. І як добра, што яна з’явілася менавіта ў нашай, беларускай літаратуры, якой такія кнігі вельмі і вельмі патрэбныя.

Гэтая кніга пра дарагую і нязводную для Уладзіміра Караткевіча Беларусь, якую ён любіў, як родную маці. Але ж яна яшчэ і пра ўсе краі і народы нашай зямлі, якімі паэт даражыў гэтак жа шчыра і апантана.

Гэтая кніжка нібы аголены нерв: яна ўся з хвалявання і болю. Але ж яна яшчэ і з мудрасці, з радасці жыцця, з вялікай і лепайснай упэўненасці, перакананасці, веры ў будучыню: “І які той цяжар не боудзе, ён веры маёй не сагне: мяне пахаваюць людзі, лепшыя за мяне”.

Гэтая кніжка, названая паэтам так развігальна яшчэ пры жыцці, з’явілася быццам бы запаветам нам, усім тым, хто застаўся без яго, пасля яго, любіць родную зямлю, даражыць сваім народам, шанавець сваю мову так, як рабіў гэта ён...

“Быў. Ёсць. Буду” стала апошняю кніжкаю Уладзіміра Караткевіча, неўтаймоўнага рупліўца на ніве роднай культуры. Вершамі ён, уваходзячы ў вялікую літаратуру, прывітаўся з намі (першая кніга паэзіі называлася “Матчына душа”), вершамі і развітаўся. (Я. Сіпакоў)

У час працы з тэкстам увага дзесяцікласнікаў засяроджваецца на тым, што ён завершаны, таму што аўтарская задума рэалізавана, тэма раскрыта, асноўная думка выражана. Такім чынам, завершанасць як прымета тэксту праяўляецца на зместавым узроўні, яна, як правіла, не мае фармальна-лексіка-граматычных паказчыкаў, асабліва ў тэкстах мастацкага стылю.

Вучням таксама можна паведаміць, што завершанасць – паняцце ў пэўнай ступені адноснае, паколькі звязана з індывідуальнай задумай аўтара, які спецыяльна, з пэўнай мэтай можа пакінуць тэкст фармальна незакончаным.

Завершанасць як прымета тэксту ўсведамляецца і пры выканні вучнямі практыкавання 48. Прааналізаваўшы фрагмент, дзесяцікласнікі зробіць вывад, што яго нельга назваць завершаным, таму што ў другім – чацвёртым сказах абгрунтоўваецца думка, выказаная ў першым сказе, але доказаў гэтай думкі можа быць больш, пажадана зрабіць і пэўны вывад.

Дадатковыя заданні да практыкаванняў 48 і 49 (зрабіць словаўтваральныя і марфемныя разборы) завяршаюць блок заданняў на бягучае паўтарэнне марфемікі і словаўтварэння. Такім чынам, засяроджанне на працягу некалькіх урокаў увагі вучняў менавіта на гэтых раздзелах дазволіць сістэмна і даволі грунтоўна актуалізаваць адпаведныя веды

дзесяцікласнікаў, удасканаліць уменні вучняў рабіць словаўтваральны і марфемны разборы.

Сістэматызацыі ведаў дзесяцікласнікаў па раздзеле “Тэкст” будзе садзейнічаць праца з кантрольнымі пытаннямі і заданнямі, а пры выкананні практыкавання 49 вучні павінны прадэманстраваць сваё ўменне комплексна аналізаваць тэкст.

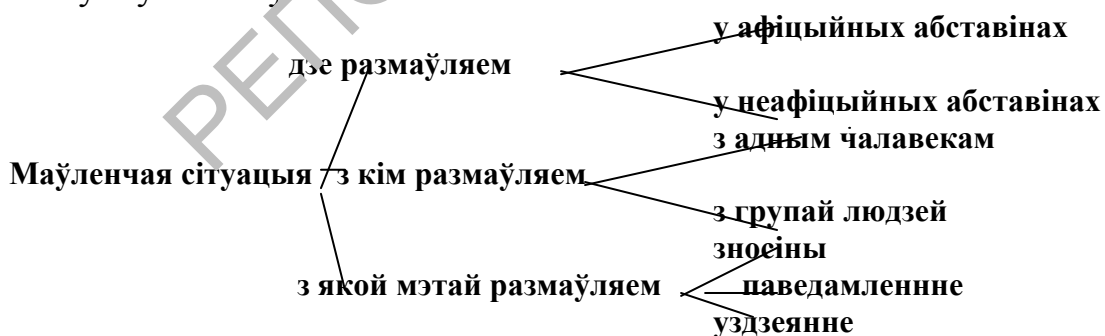
СТЫЛІСТЫКА

Асноўная задача вывучэння стылістыкі ў 10-м класе – узнаўленне, пашырэнне і сістэматызацыя ведаў старшакласнікаў пра стылі маўлення, пра асаблівасці ўжывання лексічных адзінак, марфалагічных формаў і сінтаксічных канструкцый у розных функцыянальных стылях.

Працу па стылістыцы можна пачаць з узнаўлення ведаў вучняў пра тое, што такое “стылістыка” і “стыль маўлення”. У выніку паведамлення настаўніка старшакласнікі ўгадаюць, што слова “стылістыка” паходзіць ад лацінскага *stylus* – ‘палачка для пісьма’. Такімі палачкамі пісалі на пяску, на vascaвых пласцінках: вострым канцом выводзілі літары, тупым – загладжвалі, выпраўлялі напісанае. Зараз стылістыка – гэта раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца функцыянальныя стылі маўлення і асаблівасці ўжывання ў іх моўных сродкаў.

Галоўным паняццем стылістыка з’яўляецца “стыль”. Функцыянальны стиль – гэта разнавіднасць маўлення, якая адрозніваецца сістэмай моўных сродкаў і абслугоўвае пэўную сферу дзейнасці чалавека: бытавую, грамадзянска-палітычную, навуковую і інш.

Улічваючы тое, што размежаванне стыляў маўлення асноўваецца на розных тыпах маўленчых сітуацый, на наступным этапе працы пажадана актуалізаваць паняцце “маўленчая сітуацыя”. Для гэтага можна выкарыстаць наступную схему:

У выніку школьнікі павінны ўспомніць, што выбар стылю маўлення залежыць ад таго, дзе мы размаўляем, з кім і з якой мэтай, гэта значыць ад маўленчай сітуацыі.

Для замацавання ведаў, удасканалення ўменняў вучняў правільна вызначаць прыметы маўленчай сітуацыі можна прапанаваць наступныя практыкаванні:

1. Прачытайце тэксты. Пра што ў іх гаворыцца – пра адну і тую ж з’яву ці пра розныя? Як гаворыцца – аднолькава ці па-рознаму? У якой сітуацыі маўлення можа быць выкарыстаны кожны з гэтых тэкстаў, якая мэта кожнага з гэтых выказванняў?

1. *Наваколле асвятлілася дрыготкім зарывам, і адразу ўдарыў гром, ды з такой сілай, нібы гэта быў залп соцен гармат, і рэха пакацілася ад краю да краю зямлі. Яно не паспела змоўкнуць, як грывнула яшчэ раз, – і тут паліў дождж. Імкліва, з шумам і плёскатам абрынуўся ён магутным вадаспадам на зямлю. Маланкі паласавалі ўжо неба і ўздоўж, і поперак, яны нагадвалі і белыя шаблі, і блакітныя стрэлы, і зігзагі, і дугі. (Т. Хадкевіч.)*

2. *Навальніца – атмасферная з’ява, непагода з маланкай, градам, дажджом або градам і моцным ветрам. Ва ўмераных шыратах навальніцы адбываюцца, як правіла, у летнія месяцы. Першай прыметай прыбліжэння навальніцы служыць з’яўленне кучава-дажджавых аблокаў.*

3. *Ну і надвор’е! Маланкі нібы разразаюць неба! Дождж ліе як з вядра. А вецер такі, што голаву можа адарваць!*

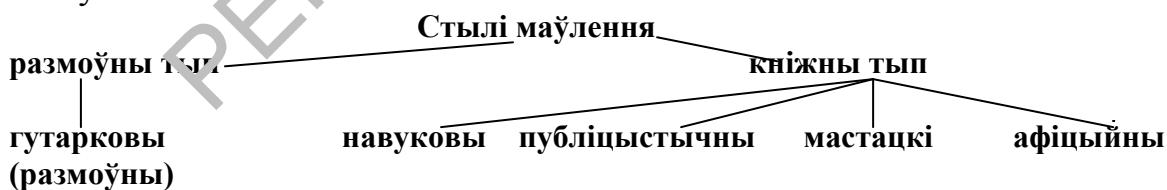
2. Як вы разумееце выразы “афіцыйныя абставіны” і “неафіцыйныя абставіны”? Згрупуйце словы ў наступным парадку: а) абазначаюць афіцыйныя абставіны; б) абазначаюць неафіцыйныя абставіны.

Дома, у гасцях у знаёмых, на ўроку, у музеі, у школе на перапынку, у грамадскім транспарце, на сходзе, у паходзе

3. Растлумачце лексічнае значэнне слоў “зносін”, “паведамленне”, “уздзеянне”. Прачытайце прыклады і вызначце, якія з названых маўленчых сітуацый абазначаюць працэс: а) зносін; б) паведамлення; в) уздзеяння.

Чытаць лекцыю, выступаць з прапановай на сходзе, абменьвацца думкамі аб прачытанай кнізе, адказваць тэму на ўроку, выступаць на ўроку з дакладам, расказваць малодшым школьнікам пра неабходнасць аховы навакольнага асяроддзя.

Пасля гэтага грэба прапанаваць вучням успомніць, якія функцыянальныя стылі існуюць. Узнаўленню ведаў будзе садзейнічаць наступная схема:

Школьнікам трэба нагадаць, што ў аснове гэтага размежавання пакладзены пэўныя фактары, галоўны з якіх – сфера зносін. Істотныя адрозненні назіраюцца і ў камунікатыўнай функцыі мовы: для гутарковага стылю асноўнай з’яўляецца функцыя зносін, а для кніжных – функцыя паведамлення. Адрозненні паміж размоўнай і кніжнай мовай у значнай ступені вызначаюцца і формай маўлення – вуснай ці пісьмовай, дыялагічнай ці маналагічнай: у аснове гутарковага стылю ляжыць вусны дыялог, а ў аснове кніжных стыляў – пісьмовы маналог.

Затым дзесяцікласнікам можна паведаміць, што кожны стыль маўлення мае свае жанры. Жанр маўлення – гэта разнавіднасць тэксту, якая

абумоўлена маўленчай сітуацыяй, існуе ў межах пэўнага функцыянальнага стылю і характарызуецца шэрагам адносна ўстойлівых зместавых, кампазіцыйных і моўных асаблівасцей. Для лепшага ўспрымання гэтай інфармацыі можна выкарыстаць наступную табліцу:

Жанры маўлення

Навуковы стыль	Афіцыйны стыль	Публіцыстычны стыль	Мастацкі стыль	Гутарковы стыль
Навуковы даклад, артыкул, рэферат, дысертацыя, рэцэнзія і інш.	Указ, пагадненне, пратакол, даведка, справаздача, заява і інш.	Нататка, інтэрв'ю, артыкул, фельетон, рэпартаж і інш.	Апавяданне, аповесць, раман, паэма, камедыя і інш.	Гутарка, запіска, ліст, асабісты дзённік і інш.

Навуковы стыль

Мэты: узнавіць пашырыць і сістэматызаваць веды вучняў пра навуковы стыль маўлення; удасканаліць умённе аналізаваць навуковыя тэксты, вызначаць сферу і мэту іх выкарыстання; асноўныя стылёвыя рысы, характэрныя моўныя сродкі; фарміраваць умённе ствараць тэксты ў адпаведнасці з нормамі навуковага маўлення.

Узнаўленне ведаў вучняў пра гутарковы стыль маўлення мэтазгодна праводзіць на аснове аналізу адпаведнага тэксту. Напрыклад:

Гукі ў мове функцыянуюць не ізалявана, а ў моўнай плыні – у спалучэнні з іншымі гукамі ў складзе значымых моўных адзінак (марфем, слоў, словазлучэнняў і інш.). У моўнай плыні галосныя і зычныя могуць знаходзіцца ў самых разнастайных фанетычных становішчах. Так, яны могуць быць у пачатку, сярэдзіне ці канцы слова, у націскным ці ненаціскным складзе; суседнімі гукамі ў галосных могуць быць цвёрдыя або мяккія зычныя; зычныя, у сваю чаргу, могуць быць перад галоснымі ці перад іншымі зычнымі – шумнымі ці сінорнымі, цвёрдымі або мяккімі і г. д. Фанетычнае становішча гукі прынята называць іх фанетычнай пазіцыяй. Няма такога гукі ў моўнай плыні, які не знаходзіўся б у якой-небудзь пазіцыі. (Л. Сямешка.)

У час працы з тэкстам увагу дзесяцікласнікаў неабходна засяродзіць на тым, што навуковы стыль выкарыстоўваецца ў сферы навукі і адукацыі, тэхнікі і вытворчасці. Гэта стыль навуковых артыкулаў, падручнікаў, слоўнікаў, энцыклапедыяў, дакладаў і выступленняў на навуковыя тэмы. Галоўная функцыя навуковага стылю – перадача навуковай інфармацыі, дакладных звестак аб прадметах і з'явах навакольнай рэчаіснасці.

Асноўнымі рысамі навуковага стылю з'яўляюцца лагічнасць выкладу, дакладнасць і аб'ектыўнасць, абагульненасць і абстрагаванасць. Адносіны да з'яў і падзей тут не выражаны. Для навуковага стылю характэрная маналагічная форма маўлення.

У навуковых тэкстах шырока выкарыстоўваюцца тэрміны, словы з прамым значэннем, абстрактная лексіка, для іх характэрная перавага ва

ўжыванні назоўнікаў і прыметнікаў над дзеясловамі. Тут часта сустракаюцца складаназалежныя сказы, сказы з прамым парадкам слоў, сказы з дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі, з аднароднымі членамі. У навуковым маўленні амаль не сустракаюцца пыталыя і клічныя сказы, а таксама іншыя сродкі выражэння эмацыянальнасці і экспрэсіўнасці.

Сістэматызацыі ведаў вучняў будзе садзейнічаць наступная табліца, якую можна запаўняць у працэсе ўзнаўлення ведаў ці выкарыстоўваць у гатовым выглядзе:

Навуковы стыль

Сфера выкарыстання	Мэта выкарыстання	Асноўныя стылёвыя рысы	Характэрныя моўныя сродкі
Навука і адукацыя, тэхніка і вытворчасць	Перадача навуковай інфармацыі, дакладных звестак аб прадметах і з'явах	1. Лагічнасць, дакладнасць, аб'ектыўнасць, абагульненасць. 2. Адносіны да з'яў і падзей не выражаны. 3. Маналагічная форма маўлення	1. Тэрміны, словы з прамым значэннем, абстрактная лексіка. 2. Перавага назоўнікаў і прыметнікаў над дзеясловамі. 3. Сказы з прамым парадкам слоў, з дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі, з аднароднымі членамі, складаназалежныя сказы, апавядальныя сказы

Замацаванню ведаў вучняў пра навуковы стыль маўлення, удасканаленню неабходных уменняў і навыкаў будзе садзейнічаць выкананне практыкаванняў і заданняў, змешчаных у падручніку. Адрозна адзначым, што некаторыя з іх (практ. 50, 53) пабудаваны на аснове тэкстаў, якія змяшчаюць пэўную лінгвістычную інфармацыю.

Прачытаўшы тэкст практыкавання 50, дзесяцікласнікі павінны вызначыць, што ён можа быць выкарыстаны ў пісьмовай форме для перадачы навуковай інфармацыі. Гэта тэкст навуковага стылю, і ў ім спалучаюцца ўсе асноўныя рысы навуковага маўлення. Затым, абапіраючыся на тэарэтычны матэрыял, змешчаны ў падручніку і табліцы, вучні знаходзяць моўныя сродкі, з дапамогай якіх гэтыя рысы рэалізуюцца ў тэксце.

Аналізуючы тэкст, змешчаны ў практыкаванні 51, дзесяцікласнікі вызначаюць, што яго стыль не з'яўляецца навуковым, таму што мае іншую сферу выкарыстання, іншыя стылёвыя рысы і г. д. Гэта мастацкі стыль.

Каб выканаць дадатковае заданне, вучням неабходна звярнуцца да спецыяльнай літаратуры: энцыклапедыі, падручнікаў ці інш. Усвядомленаму засваенню ведаў пра навуковы стыль, удасканаленню ўмення будаваць тэксты ў адпаведнасці з нормамі навуковага маўлення будзе садзейнічаць выкананне практыкаванняў 52, 54, 55, 56.

Практыкаванне 53 уключае сістэму заданняў. Пры выкананні асноўных заданняў школьнікі прыходзяць да высновы, што гэта тэкст навуковага стылю. Яму характэрная лагічнасць пабудовы: усе абзацы ў тэксце і сказы ў саставе абзацаў маюць цесную сэнсавую сувязь і размешчаны ў дакладна вызначанай паслядоўнасці. Лагічнасць тэксту забяспечваецца і дастаткова частым ужываннем складаназалежных сказаў.

Дадатковыя заданні, змешчаныя ў практыкаванні, будуць садзейнічаць паўтарэнню вывучанага ў папярэдніх класах. Пры выкананні некаторых з іх мэтазгодна выкарыстоўваць слоўнікі, напрыклад тлумачальны.

У практыкаванні 56 асноўная ўвага надаецца выяўленню ў тэксце моўных асаблівасцей навуковага стылю: слоў-тэрмінаў, сказаў з аднароднымі членамі, апавядальных сказаў і інш. Выкананне дадатковага задання патрабуе выкарыстання адпаведнай літаратуры (тлумачальнага слоўніка, слоўніка запазычаных слоў, слоўніка лінгвістычных тэрмінаў і інш.), у час працы з якой школьнікі тлумачаць лексічнае значэнне слоў, пазначаных зорачкай, і вызначаюць, што ўсе яны паходзяць з грэчаскай мовы.

Афіцыйны стыль

Мэты: узнавіць, паглыбіць і сістэматызаваць веды вучняў пра афіцыйны стыль маўлення; удакладніць уменне аналізаваць тэксты афіцыйнага стылю, вызначаць сферы і мэту іх выкарыстання, асноўныя стылёвыя рысы, лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя асаблівасці; фарміраваць уменне правільна афармляць некаторыя віды справавых папер.

Пры паўтарэнні вызучанага пра стылі маўлення афіцыйнаму стылю пажадана надаць асаблівую ўвагу. Гэта абумоўлена тым, што веды, уменні і навыкі, набытыя школьнікамі пры вывучэнні гэтай тэмы, маюць ярка выражаную практычную накіраванасць.

Спачатку ўвага дзесяцікласнікаў засяроджваецца на тым, што афіцыйны стыль – гэта функцыянальная разнавіднасць маўлення, якая функцыянуе ў сферы афіцыйных, справавых адносін. Гэта стыль законаў, указаў, пастаноў, дагавораў і пагадненняў, канцылярскай дакументацыі і інш. Ён належыць да кніжных стыляў і функцыянуе ў асноўным у пісьмовай форме. Для афіцыйнага маўлення характэрныя дакладнасць, неасабовасць выкладу, высокая ступень стандартызацыі, канстататыўна-прадпісальны характар дакументаў.

Неабходна паглыбіць веды дзесяцікласнікаў і пра моўныя асаблівасці афіцыйнага стылю. Гэта шырокае выкарыстанне спецыяльнай тэрміналогіі (лексіка справаводства), стандартных сродкаў (так званых “моўных штампав”), дастаткова частае ўжыванне аддзяслоўных назоўнікаў, адносных прыметнікаў і інш. У афіцыйных тэкстах адсутнічае эмацыянальна-экспрэсіўнай лексіка, амаль не ўжываюцца формы 1-й і 2-й асобы займеннікаў і дзясловаў. Афіцыйнаму маўленню характэрныя складаныя

сказы, дзеепрыметнікавыя і дзеепрыслоўныя звароты, канструкцыі са складанымі злучнікамі і адыменнымі прыназоўнікамі і інш.

Паглыбленне ведаў дзесяцікласнікаў пра афіцыйны стыль маўлення мэтазгодна праводзіць, абапіраючыся на канкрэтны тэкст, напрыклад на фрагмент з Грамадзянскага кодэкса Рэспублікі Беларусь:

Артыкул 18. Імя грамадзяніна.

1. Грамадзянін набывае і ажыццяўляе правы і абавязкі пад уласным іменем, якое ўключае прозвішча, уласнае імя і імя па бацьку (калі такое ёсць), калі іншае не выцякае з заканадаўства.

У выпадках і парадку, прадугледжаных заканадаўствам, грамадзянін можа выкарыстоўваць псеўданім (выдуманая імя).

2. Грамадзянін можа змяніць сваё імя ў парадку, устаноўленым заканадаўствам. Перамена грамадзянінам імені не з'яўляецца падставай для спынення ці змянення яго правоў і абавязкаў, набытых пад ранейшым іменем.

Грамадзянін абавязаны прымаць неабходныя захады для паведамлення даўжнікам і крэдыторам пра перамену яго імені і нясе рызыку вынікаў, выкліканых адсутнасцю ў гэтых асоб звестак пра перамену яго імені.

Грамадзянін, які перамяніў імя, мае права патрабаваць унясення за свой кошт адпаведных змяненняў у дакументы, аформленыя на яго ранейшае імя.

Сістэматызацыі ведаў вучняў будзе садзейнічаць наступная табліца, якую можна выкарыстоўваць у гаговым выглядзе ці запаўняць у працэсе актуалізацыі і паглыблення ведаў:

Афіцыйны стыль			
Сфера выкарыстання	Мэта выкарыстання	Асноўныя стылёвыя рысы	Характэрныя моўныя сродкі
Афіцыйныя, дзелавыя зносіны	Прадпісанне арганізацый, перадача інфармацыі, регуляванне і інш.	Канстатацыйна-прадпісальны характар, неасабовасць выкладу, дакладнасць, высокая ступень стандартызацыі і інш.	Спецыяльная тэрміналогія, моўныя штампы, аддзяслоўныя назоўнікі, адносныя прыметнікі, складаныя сказы, сказы з дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі і інш.

Удасканаленне ўменняў аналізаваць тэксты афіцыйнага стылю мэтазгодна пачаць з выканання практыкавання 59. Працуючы з тэкстам, дзесяцікласнікі вызначаць асноўныя стылёвыя рысы афіцыйнага маўлення, лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя асаблівасці. Узбагачэнню слоўніка вучняў будзе садзейнічаць выкананне дадатковых заданняў да практыкаванняў 59 і 61, дзе патрабуецца растлумачыць лексічнае значэнне слоў, што выкарыстоўваюцца ў афіцыйным маўленні. Развіццю граматычнага ладу маўлення школьнікаў будзе садзейнічаць практыкаванне 60, пры выкананні якога да слоў і словазлучэнняў вучні падбяруць блізкія па значэнні словы і словазлучэнні, якія ўжываюцца ў афіцыйным стылі (*удзельніцаць – браць удзел, падзякаваць – выказаць падзяку і г. д.*).

Улічваючы тое, што асноўныя рысы афіцыйнага стылю найбольш ярка праяўляюцца ў адміністрацыйна-канцэлярскім падстылі, значную ўвагу неабходна надаць удасканаленню ўменняў вучняў правільна пісаць некаторыя віды справавых папер: заяву, аб'яву, аўтабіяграфію і інш. Агульная паслядоўнасць працы можа быць наступнай: спачатку дзесяцікласнікі знаёмяцца з узорам пэўнай справай паперы, звяртаюць увагу як на яе змест, моўныя асаблівасці, так і на знешняе афармленне, затым аналізуюць і рэдагуюць справавую паперу, складзеную з некаторымі парушэннямі патрабаванняў да гэтага жанру, потым самі ствараюць тэкст заявы, аб'явы, аўтабіяграфіі ці інш.

Прыступаючы да працы на гэтым этапе вывучэння тэмы, спачатку мэтазгодна ўзгадаць, якія віды афіцыйных папер ёсць, якую ролю яны адыгрываюць у жыцці чалавека і грамадства, чаму трэба ўмець правільна афармляць дакументы і інш. Неабходна звярнуць увагу і на тое, што ў афіцыйных зносінах, у справаводстве выпрацаваліся формы многіх дакументаў, адны з іх строга захоўваюцца (заява, даверанасць і інш.), другія з'яўляюцца узорам, якога мэтазгодна прытрымлівацца (аб'ява, справаздача, характарыстыка і інш.).

Першы дакумент, з якім павінны пазнаёміцца дзесяцікласнікі, – **характарыстыка**. Для працы можна выкарыстаць наступны тэкст:

Характарыстыка

*Васілеўскага Александра Міхайлавіча,
вучня 8 “А” класа СШ № 280 г. Мінска*

Васілеўскі А. М. нарадзіўся 10 жніўня 1996 г. у горадзе Мінску. У 2002 годзе быў прыняты ў першы клас сярэдняй школы № 280 г. Мінска.

За час вучобы ў школе зарэкамендаваў сябе як адказны, добрасумленны, дысцыплінаваны вучань. Сістэматычна рыхтуецца да заняткаў, на ўроках актыўны. Асаблівую цікавасць праяўляе да гуманітарных прадметаў: гісторыі, літаратуры і інш. Пераважаюць адзнакі 8–9 балаў.

Захапляецца музыкай. З шасці гадоў займаецца ў музычнай школе па класе фартэпіяна. Цікавіцца спортам, наведвае секцыю баскетбола.

Васілеўскі А. М. актыўна ўдзельнічае ў грамадскім жыцці класа і школы. З'яўляецца членам рэдакцыйнай калегіі школьнай газеты, на працягу двух гадоў выконвае абавязкі старасты класа.

Александр – жыццярадасны, з пачуццём гумару чалавек. У яго шмат сяброў. Мае аўтарытэт у класе і школе.

Характарыстыка выдадзена для прад'яўлення ў спартыўную школу.

10. 09. 2010 г.

*Класны кіраўнік 8 “А” класа
Дырэктар СШ № 280 г. Мінска*

*(подпіс)
(подпіс)*

*Т. А. Данільчык
С. В. Дзянісаў*

Працуючы з тэкстам, вучні ўсведамляюць, што характарыстыка з’яўляецца афіцыйнай паперай, у якой даецца ацэнка вучэбнай (працоўнай), грамадскай дзейнасці, якасцей пэўнага чалавека. Яна падпісваецца кіраўніком установы і завяраецца пячаткай.

Пасля гэтага школьнікі могуць прыступіць да напісання характарыстыкі аднаго з вучняў класа, прытрымліваючыся прыкладнага плана, змешчанага ў практыкаванні 62.

Заява – справавая папера, якая змяшчае афіцыйны зварот да службовай асобы, ва ўстанову, грамадскую арганізацыю. Актуалізацыю ведаў вучняў пра заяву як від афіцыйнай паперы мэтазгодна праводзіць на аснове аналізу адпаведнага тэксту, напрыклад:

*Дырэктару дзіцяча-юнацкай
спартыўнай школы № 1 г. Навагрудка
Стагановічу М. В.
Калеснікоў Дзмітрыя Мікалаевіча,
які жыве па адрасе:
г. Навагрудак, вул. Валчэцкага, 42*

ЗАЯВА

*Прашу прыняць мяне ў секцыю баскетбола.
Да заявы дадаецца даведка аб стане здароўя.*

15. 09. 2011 г.

(подпіс) Калеснік М. В.

Затым вучням можна прапанаваць прааналізаваць тэкст, змешчаны ў практыкаванні 63, і высветліць, ці ўлічаны пры напісанні заявы патрабаванні афіцыйнага стылю. Завяршаецца гэты этап працы выкананнем практыкавання 64.

Наступная справавая папера, якую павінны ўмець афармляць школьнікі, – **аўтабіяграфія**. Працу можна пачаць з высвятлення лексічнага значэння слова (ад грэч. *autos* – ‘сам’, *biographia* – ‘жыццёапісанне’). Паколькі аўтабіяграфія – гэта апісанне свайго жыцця, гэтая папера пішацца ад першай асобы. Затым трэба нагадаць вучням, якія звесткі звычайна паведамляюцца ў аўтабіяграфіі як дакуменце.

Пасля гэтага дзесяцікласнікі аналізуюць тэксты, змешчаныя у практыкаванні 65, высвятляюць, ці правільна аформлена афіцыйная аўтабіяграфія, ці ўсе звесткі, неабходныя для гэтага дакумента, у ёй паведамляюцца, параўноўваюць мову дзвюх аўтабіяграфій і інш. Выкананне дадатковых заданняў будзе садзейнічаць узнаўленню ведаў па пунктуацыі, лексікалогіі і інш. Практыкаванне 66 (напісаць аўтабіяграфію) можа быць прапанавана ў якасці дамашняга задання.

Аб’ява – гэта паведамленне, якое даводзіцца да ўсеагульнага ведама. Дзесяцікласнікам можна прапанаваць для аналізу некалькі ўзораў аб’явы. Напрыклад:

Аб’ява

12 кастрычніка ў актавай зале адбудзеца сустрэча з беларускімі тэле- і радыёжурналістамі. Пачатак у 17.30.

Дэканат

Аб'ява

Вучэбны цэнтр філалагічных паслуг Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта праводзіць набор слухачоў на вячэрнія платныя курсы па вывучэнні замежных моў (англійская, французкая, турэцкая, кітайская). Тэрмін навучання 2,5 гады.

Запіс на курсы ажыццяўляецца па адрасе: г. Мінск, вул. К. Маркса, 31.

Затым пажадана даць заданне адрэдагаваць аб'явы з пэўнымі недахопамі ў змесце, афармленні, выкарыстанні моўных сродкаў, пасля чаго – самастойна напісаць аб'яву ў афіцыйным стылі (практыкаванне 67).

Азнямленне з **распіскай** таксама мэтазгодна праводзіць на аснове тэарэтычнага матэрыялу, пададзенага ў падручніку, і аналізу адпаведнага тэксту, напрыклад:

Распіска

Я, Міхалевіч Тамара Пятроўна, атрымала ад каменданта корпуса гістарычнага факультэта БДУ 5 (пяць) рыдлёвак для пасадкі дрэў падчас суботніка. Абавязваюся вярнуць рыдлёўкі адразу пасля суботніка.

20 красавіка 2011 г.

(подпіс)

Міхалевіч Т. П.

Аналізуючы тэкст распіскі, старшакласнікі знаёмяцца з рэквізітамі, што звычайна прысутнічаюць у гэтай галеры. Затым мэтазгодна прапанаваць адрэдагаваць не зусім правільна складзеную распіску, напрыклад:

Я, Іваноўская В. У, пазычыла 700 000 рублёў у Мартынавай А. П.

(подпіс)

Завяршаецца праца над гэтым дакументам выкананнем практыкавання 68.

Даверанасць (даручэнне) – гэта дакумент, які афармляецца тады, калі ўзнікае неабходнасць даверыць каму-небудзь ажыццяўленне пэўных дзеянняў ад імя іншай асобы. Напрыклад:

Даверанасць

Я, Савіцкі Пётр Міхайлавіч, давяраю Васільевай Алене Сяргеёўне (пашпарт МР 2564534, выдадзены 02. 05. 1999 г. Кастрычніцкім РУУС г. Мінска) атрымаць у касе Нацыянальнага інстытута адукацыі грошы за рэцэнзаванне вучэбнага дапаможніка па геаграфіі для 8-га класа.

10. 12. 2011 г.

(подпіс)

П. М. Савіцкі

Подпіс П. М. Савіцкага сведчу

Начальнік аддзела кадраў БДУ

(подпіс)

І. П. Міронаў

10. 12. 2011 г.

Аналіз узору афармлення даверанасці, а таксама выкананне практыкавання 69 будуць садзейнічаць фарміраванню ўмення правільна пісаць гэты дакумент.

Практыкаванне 70, выкананне якога садзейнічае абагульненню і сістэматызацыі ведаў дзесяцікласнікаў пра афіцыйны стыль, а таксама развіццю маналагічнага маўлення школьнікаў, мэтазгодна прапанаваць ў якасці дамашняга задання.

Пры рабоце па стылістыцы пажадана арганізоўваць і бягучае паўтарэнне іншага матэрыялу, паказваючы, што веданне мовы на ўсіх яе ўзроўнях неабходна для стварэння выказванняў у любым стылі. Рэалізацыі такой задачы будзе садзейнічаць, напрыклад, наступнае практыкаванне:

Прачытайце тэкст. Перакладзіце пункт шлюбнага дагавора на беларускую мову так, каб, згодна з ім, у выпадку скасавання шлюбу 85% маёмасці засталася за Ігарам.

Золотое правило составляющего документ таково: в тексте деловой бумаги не бывает мелочей, поскольку незнание очевидных языковых норм может иногда обернуться большими неприятностями.

Рассмотрим реальный случай. Игорь Павлович и Ирина Петровна решили пожениться. После свадьбы их семья стала носить фамилию Семенюк. Официально оформляя свои отношения, Игорь (крепко стоящий на ногах бизнесмен) и Ирина (студентка одного из профессиональных училищ) составили брачный договор, один из пунктов которого гласил: «Стороны, действуя по взаимному и добровольному согласию, договорились о том, что в случае расторжения брака раздел совместно нажитого ими в браке имущества, являющегося общей собственностью супругов, проводится в следующем порядке: 85 % указанного имущества является собственностью И. П. Семенюк, 15% – собственностью другой стороны настоящего контракта».

Через какое-то время эта семейная пара решила развестись. Согласно брачному договору, 85 % совместно нажитого имущества досталось... ни дня не проработавшей женской половине четы Семенюк. Хороший повод подумать о недостаточном знании языка автором брачного договора. Когда в школе изучали особенности склонения имён и фамилий, этот человек, видимо, отсутствовал.

По А. Бондаревой

Публіцыстычны стыль

Мэты: узнавіць, паглыбіць і сістэматызаваць веды вучняў пра публіцыстычны стыль маўлення: сферу і мэту выкарыстання, асноўныя функцыі, тыповыя рысы, характэрныя моўныя сродкі, жанры; удасканаліць уменне аналізаваць тэксты публіцыстычнага стылю; фарміраваць уменне ствараць тэксты ў розных жанрах публіцыстычнага стылю.

Узнаўленне ведаў школьнікаў пра публіцыстычны стыль можна пачаць з высвятлення паходжання і лексічнага значэння слова “публіцыстыка” (ад лац. *publicos* – ‘грамадскі’). Вучні павінны ўспомніць, што публіцыстычны стыль – гэта разнавіднасць маўлення, якая выкарыстоўваецца ў сферы грамадскіх, грамадска-палітычных адносін. Гэта стыль перыядычных

выданняў, грамадска-палітычнай літаратуры, выступленняў на мітынгах, сходах і г. д.

Затым неабходна паведаміць дзесяцікласнікам, што прызначэнне публіцыстыкі – перадача інфармацыі, навін штодзённага жыцця, культуры, навукі і інш. з адначасовым уздзеяннем на свядомасць людзей. А гэта значыць, што публіцыстычнаму стылю ўласцівыя дзве асноўныя функцыі – інфармаванне і ўздзеянне, якія неаддзельныя адна ад другой.

У выніку гутаркі вучні павінны ўспомніць, што публіцыстычны стыль існуе як у вусным, так і ў пісьмовым маўленні, а найбольш пашыранымі яго жанрамі з’яўляюцца артыкулы ў перыядычным друку, рэпартажы, інтэрв’ю, нататкі, публічныя выступленні і інш.

Паглыбленне ведаў дзесяцікласнікаў пра тыповыя рысы і моўныя сродкі, характэрныя для публіцыстычнага стылю, мэтазгодна правесці на аснове аналізу адпаведных тэкстаў, напрыклад:

Шчыmlівае прызнанне ў любові

У дні святкавання 80-гадовага юбілея Уладзіміра Караткевіча прапануем увазе чытачоў “Звязды” не апублікаваныя да сёння эсэ “Я люблю цябе”, рукапіс якога захоўваецца ў аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Яўсепа Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (ф. 11, воп. 2, адз. зах. 332). Твор, відаць, напісаны ў 1963 або ў 1964 годзе, што пацвярджаецца ўскоснымі сведчаннямі. Па-першае, у тэксце прыгадваецца п’еса “Кастусь Каліноўскі”, а яе першы варыянт датуецца 1963 годам. Па-другое, пісьменнік гаворыць пра нялёгка для яго час, магчыма той, калі напрыканцы таго ж года быў рассыпаны набор кнігі “Леаніды не вернуцца да Зямлі”, у якую павінны былі ўвайсці аднайменны раман і апавесць “Лзікае паляванне караля Стаха” (кніжнае выданне апавесці з’явілася праз 10 гадоў, а рамана пад іншай назвай “Нельга забыць” – праз 20).

“Я люблю цябе” – сапраўдны гімн роднай зямлі, узвышанае слова пісьменніка-патрыёта, звернутае да Беларусі. У айчыннай літаратуры няма, бадай, такога яскравага, трапяткога і шчырага твора, знаёмства з якім пакідае ўражанне светлай радасці і кранальнай тугі, пацвярджае неабмежаваныя магчымасці публіцыстычнага слова ўплываць на чытача, запрашаць яго да сумоўя і пераконваць у слушнасці аўтарскага светабачання. А слова, прапушчанае праз Караткевічава сэрца, “распятае за ўсе мільярды двухногіх”, мае найвышэйшае напружанне і, як маланка, працінае і сэрца чытача, пакідаючы незабыўны след.

У творы адсутнічае найменне Радзімы, толькі аднойчы сказана пра “беларускую хату” і суадносяцца з Беларуссю Кастусь Каліноўскі ды Дняпро з Бугам. Але Караткевіч услаўляе менавіта Беларусь – “зямлю пад белымі крыламі”. “Любіце гэтую сваю святую зямлю аддана і да канца. Іншай вам не дадзена, ды і непатрэбна”, – у гэтых пазнейшых словах пісьменніка канцэптуальна выяўлена галоўная інтэнцыя яго слугавання ў імя Бацькаўшчыны. (Пятро Жаўняровіч. “Звязда”, 2 лістапада 2010 г.)

Я люблю цябе (урывкі)

...Я люблю цябе, зямля.

Я толькі слабы чалавек, які памыляецца і не заўсёды ідзе прамым шляхам. Я мог забываць цябе, але я кожны раз вяртаўся да цябе. А потым ужо не мог пакінуць і, хаця б на імгненне, забыць.

З таго часу, як зразумеў, што толькі табе я абавязаны ісцінай.

Яна простая, тая ісціна, простая, як ты сама: не імкнуцца быць халопам і не жадаць халопаў, вечна ваяваць за шчасце людзей і любоў паміж імі, служыць зямлі і людзям, любіць іх, бо яны – усе яны – тое самае, што я.

Быць чалавекам на гэтай зямлі: верным каханню і сябрам, літасцівым да жывёл, кветак і дрэў.

Ведаць, што ў цябе тваіх толькі чатыры рэчы: душа (а гэта тое самае, што талент), жыццё, сэрца і гонар.

І душа твая належыць богу праўды, жыццё – народу, сэрца – каханай, а гонар – нікому на свеце, акрамя цябе самога.

Я люблю цябе, бо я належу табе, а ты належыш мне...

...Калі б мне прапанавалі золата ўсяго Эльдарада, прыгажэйшых красунь усёй зямлі, бясмерце, палацы Альгамбры і талент трох Шакспіраў за адну прыгарычу тваёй глеістай або пячанай зямлі – я засмяяўся б. Таму што, згадзіўшыся на гэта, я заслужыў бы тваю пагарду.

Нашто мне золата, калі з табою я багацейшы за ўсіх, а без цябе – жабрак; калі ты кожную восень кідаеш мне пад ногі ўсё золата тваіх гаёў.

Нашто мне красуні калі недзе тут ходзіць адна са сціплай усмешкай, лепшая дзяўчына зямлі, якая гаворыць на адной са мною мове і любіць тое, што я...

Нашто мне бясмерце, калі я бессмяротны ў табе і з табой. Нашто мне яно, калі я ведаю, што не магу памерці, а як усё ж памру, дык гэта здарыцца ад захаплення тваёй прыгажосцю, ад захаплення, якое поўніць сэрца і можа разарваць яго.

Нашто мне замкі, калі кожна беларуская хата – мой прытулак і мой дом, дзе мяне палюбяць, дзе мяне абароняць, дзе мяне зразумеюць.

Нашто мне чужы талент, калі ты дала мне свой, за які я ўдзячны табе і якім я толькі і хачу славіць цябе.

Нашто мне ўсё гэта, калі адна твая пядзя, калі адна пячынка з тваіх ніў даражэй за ўсё. Калі ты дала мне шчасце нарадзіцца з тваіх нетраў, калі ты даеш мне шчасце жыць на табе, калі ты дасі мне апошняе шчасце – стаць калі-небудзь табою...

Уладзімір Караткевіч

Сістэматызацыя ведаў вучняў пра публіцыстычны стыль можа адбывацца на аснове наступнай табліцы:

Публіцыстычны стыль

Сфера	Мэта	Асноўныя	Характэрныя
-------	------	----------	-------------

выкарыстання	выкарыстання	стылёвыя рысы	моўныя сродкі
Перыядычны друк, грамадска-палітычная літаратура, выступленні на сходах, мітынгх і інш.	Перадача інфармацыі, уздзеянне на свядомасць людзей	Эмацыянальнасць, адкрытая ацэначнасць, вобразнасць, пабуджальнасць	Грамадска-палітычная стылістычна афарбаваная лексіка і фразеалогія; высокая частотнасць назоўнікаў у родным склоне, назоўнікаў з суфіксамі <i>-осць (-асць), -ств(-цтв-), -ізм-, -іст;</i> клічныя і пабуджальныя сказы, сказы з інверсійным парадкам слоў, сказы-звароты, рытарычныя пытанні і інш.

Удасканаленню ўменняў вучняў аналізаваць тэксты публіцыстычнага стылю будзе садзейнічаць выкананне практыкавання 71. Дадатковыя заданні за гэтага практыкавання накіраваныя на развіццё ўменняў падбіраць да слоў сінонімы, будаваць тэксты пэўнага тыпу і стылю маўлення. Акрамя гэтага, другое дадатковае заданне садзейнічае пашырэнню агульнага кругагляду дзесяцікласнікаў.

Пры выкананні практыкавання 72 загад школьнікаў звяртаецца на тое, што ў публіцыстыцы вельмі важнаю роллю адыгрываюць загаловкі: яны прыцягваюць увагу чытача, падахвочваюць яго пазнаёміцца з тэкстам. Удала падбраны заголовак не толькі аплустроўвае асноўнае ў змесце тэксту, але і часта паказвае адносіны аўтара да таго, пра што гаворыцца ў тэксце.

Прачытаўшы тэкст практыкавання 73, школьнікі вызначаць, што яму ўласцівыя эмацыянальнасць, ацэначнасць, вобразнасць і інш, назавуць моўныя сродкі, з дапамогай якіх гэтыя рысы выяўляюцца ў тэксце. Важна звярнуць увагу дзесяцікласнікаў на тое, што ў тэксце спалучаюцца дзве функцыі: інфармацыйная (гаворыцца пра стан беларускай мовы ў сучасным грамадстве) і уздзеянне (аўтар імкнецца ўздзейнічаць на свядомасць людзей, заклікае іх перагледзець свае адносіны да нацыянальнай мовы).

Актualізацыю ведаў вучняў пра **нататку** як жанр публіцыстычнага стылю мэтазгодна правесці на аснове адпаведнага тэксту, напрыклад:

Днямі на паліцах беларускіх кнігарняў з'явіўся даведнік для абітурыентаў вышэйшых навучальных устаноў, надрукаваны ў выдавецтве "Вышэйшая школа".

Даведнік змяшчае звесткі па ўсіх ВНУ: іх адрасы, web-сайты, інфармацыю пра спецыяльнасці, тэрміны і форму навучання, формы ўступных іспытаў, тэрміны падачы дакументаў, арыенціровачны кошт навучання, планы прыёму на гэты год і інш. У даведніку прыведзены праграмы ўступных іспытаў і ўдакладненыя правілы прыёму. Акрамя таго, можна знайсці звесткі пра ўсе формы даінстытуцкай падрыхтоўкі (падрыхтоўчыя аддзяленні, курсы і г. д.), інфармацыю для тых, хто хоча атрымаць другую вышэйшую адукацыю (у тым ліку паралельна), прайсці

перападрахтоўку, павысіць кваліфікацыю ці прадоўжыць навучанне ў магістратуры, аспірантуры, дактарантуры.

У бліжэйшы час у кнігагандлёвай сетцы краіны павінны з'явіцца таксама даведнікі для абітурыентаў, якія плануюць паступаць у сярэднія спецыяльныя і прафесійна-тэхнічныя ўстановы Рэспублікі Беларусь. (Паводле Н. Нікалаевай)

У працэсе аналізу тэксту школьнікі ўсведамляюць, што нататка – гэта невялікае паведамленне ў публіцыстычным стылі пра падзею (ці факт) з жыцця, у якім аўтар гаворыць, што адбылося (ці адбудзецца), дзе, калі, з кім, па якой прычыне. Асноўныя асаблівасці зместу нататкі – дакладнасць інфармацыі, яе навізна, праўдзівасць і сцісласць выкладу. Замацаванню ведаў вучняў будуць садзейнічаць заданні знайсці ў тэксце адказы на асноўныя пытанні жанру (што, калі і дзе адбылося?), даказаць, што прапанаваны тэкст з'яўляецца нататкай, і інш.

У класах філалагічнага профілю можна пазнаёміць дзесяцікласнікаў і з відамі нататкі, прычым дастаткова ахарактарызаваць толькі тыя, што сустракаюцца найбольш часта: хранікальнае паведамленне, стандартную і пашыраную нататкі. Школьнікі павінны зразумець, што хранікальнае паведамленне – гэта невялікі тэкст без падрабязнасцей, які адлюстроўвае сутнасць факта. Такія нататкі ахопліваюць значную колькасць падзей і на старонках перыедыкі часта падаюцца без загаловаў, пад агульнай рубрыкай тыпу “Толькі факт”. Стандартная нататка – паведамленне ў 10–30 радкоў, якое раскрывае навіну ў агульных рысах. У пашыранай нататцы даецца дастаткова падрабязнае апісанне пэўнай падзеі; тут, акрамя інфармацыі, можа быць і аўтарскі каментарый.

Пасля азнаямлення з відамі нататкі адбываецца аналіз іх кампазіцыі. Увага школьнікаў засяроджваецца на тым, што ў стандартнай і пашыранай нататках ёсць зачыні і асноўная частка. У зачыне дакладна і лаканічна паведамляецца пра падзею, факт, у асноўнай частцы даецца апісанне самой падзеі. У пашыранай нататцы, акрамя зачыну і асноўнай часткі, могуць быць і вывады, у якіх аўтар выказвае свае погляды на тое, што адбылося ці адбудзецца. Хранікальнае паведамленне не мае ні зачыну, ні вываду. Для замацавання ведаў вучняў пра кампазіцыю нататкі можна прапанаваць прачытаць адпаведныя тэксты і вызначыць іх структурныя часткі, скласці план пашыранай нататкі і інш.

Далей школьнікі ўзнаўляюць веды пра моўныя асаблівасці нататкі. У выніку аналізу адпаведных тэкстаў вучні павінны ўсвядоміць, што для нататкі характэрна маналагічная форма паведамлення. У гэтым жанры дамінуе агульнаўжывальная лексіка, шырока выкарыстоўваюцца назоўнікі, займеннікі трэцяй асобы, дзеясловы ў форме трэцяй асобы і безасабовыя дзеясловы, але адсутнічаюць эмацыянальна афарбаваныя словы, займеннікі першай асобы і дзеясловы ў форме першай асобы, рэдка ўжываюцца вобразныя сродкі мовы.

На наступным этапе фарміруюцца ўменні аналізаваць нататку (практыкаванне 74), адрозніваць яе ад іншых жанраў публіцыстыкі

(папярэдне настаўнік можна даць заданне прынесці на гэты урок беларускамоўныя газеты, напрыклад “Звязду”), рэдагаваць тэксты і інш.

Апошнім этапам з’яўляецца напісанне вучнямі нататкі пра падзеі школьнага жыцця, жыцця горада (вёскі) і г. д. (практыкаванне 75).

Дастаткова пашыраным інфармацыйным жанрам, які сустракаецца на старонках перыядычнага друку, з’яўляецца **інтэрв’ю** (ад лац. *interview* – ‘гутарка’). Азняямленне з інтэрв’ю як жанрам таксама мэтазгодна праводзіць на аснове адпаведнага тэксту з беларускамоўнай газеты ці часопіса. Затым вучням можна прапанаваць прачытаць і прааналізаваць інтэрв’ю, змешчаныя ў практыкаванні 76.

Паўтарэнню раней вывучанага, удасканаленню вучэбна-моўных уменняў дзесяцікласнікаў будзе садзейнічаць выкананне дадатковых заданняў да практыкавання. Пры правядзенні сінтаксічнага разбору сказа *Калі ўпершыню адчулі сябе паэтам?* увагу школьнікаў трэба засяродзіць на тым, што ён не аднаасотаўны пэўна-асабовы, а двухасотаўны няпоўны, таму што дзеяслоў *адчулі* ўжыты ў форме прошлага часу.

Уяўленне пра **рэпартаж** дзесяцікласнікі ўжо маюць, таму што амаль кожны дзень глядзяць тэлеперадачы, слухаюць радыё, таму ім будзе няцяжка адказаць на пытанне, якая асноўная мэта рэпартажу.

Пры выкананні практыкаванняў 78, 79 вучні ўсведамляюць, што ўжыванне моўных сродкаў у тэкстах рэпартажаў у многім залежыць ад таго, пра што ідзе гаворка.

Апошні інфармацыйны жанр, з якім знаёмяцца дзесяцікласнікі пры вывучэнні публіцыстычнага стылю, – **артыкул**. Гэта адзін з найбольш пашыраных і аб’ёмных жанраў публіцыстыкі.

Аналіз артыкула як жанра публіцыстыкі можа адбывацца на аснове практыкавання 80. Прычытаўшы тэкст, школьнікі вызначаць, што гэта праблемны артыкул, у якім сумяшчаюцца функцыі інфармавання (экалагічная сітуацыя на Нарачы) і ўздзеяння (заклік да вырашэння гэтай экалагічнай праблемы). Тэксту характэрныя злабадзённасць, эмацыянальнасць, ацэнчанасць і г. д., у ім ужываюцца моўныя сродкі, характэрныя для публіцыстычнага стылю. Аналіз асаблівасцей зместу праблемнага артыкула, яго кампазіцыі, характэрных моўных сродкаў можа адбывацца на аснове тэкстаў, падабраных настаўнікам з газет ці часопісаў. У якасці дамашняга задання прапануецца практыкаванне 81.

Мастацкі стыль

Мэты: узнавіць, пашырыць і сістэматызаваць веды вучняў пра мастацкі стыль; удасканаліць уменне аналізаваць мастацкія тэксты: вызначаць сферу і мэту выкарыстання, асноўныя стылёвыя рысы, характэрныя моўныя сродкі.; развіваць уменне знаходзіць у мастацкіх тэстах вобразныя сродкі, абгрунтоўваць мэтазгоднасць іх выкарыстання ў празаічным і паэтычным маўленні.

Узнаўленне ведаў вучняў пра мастацкі стыль мэтазгодна праводзіць на аснове адпаведнага тэксту, напрыклад:

Якая цікавая і прыгожая Прыпяць! Шырачэзныя, як вокам обняць, паплавы з густым покрывам стракатых красак замыкаюцца на даляглядзе дубровамі і грабнякамі. Старыя рэчышчы, бясконцыя азёры... Шматлікія дробныя прытокі ва ўсіх напрамках праразаюць раку. Часам яна падзяляецца на рукавы, глыбокімі затокамі падступае да вёсак і лясоў.

Няспынна і ўпарта точыць Прыпяць берагі з залатымі пяскамі, з пляскам і грукатам скідае ў сваю плынь спрадвечныя дубы, шурляе і круціць іх на перакатах, засмоктвае вірамі, кладзе на дно шырокіх плёсаў. І вясной, і летам, і восенню працаўніца-Прыпяць пругка імчыць да Дняпра, несучы на лагоднай і шчодрай плыні цэлы флот цеплаходаў і барж. (Паводле В. Ждановіча)

У час працы з тэкстам неабходна засяродзіць увагу вучняў на сферы і мэце выкарыстання мастацкага стылю, яго галоўнай асаблівасці, асноўных стылёвых рысах і характэрных моўных сродках. Сістэматызацыю ведаў старшакласнікаў пра мастацкі стыль можна правесці на аснове наступнай табліцы:

Мастацкі стыль

Сфера выкарыстання	Мэта выкарыстання	Асноўныя стылёвыя рысы	Характэрныя моўныя сродкі
Мастацкія творы	Вобразнае, маляўнічае апісанне словамі пэўнага прадмета, з'явы, стварэнне мастацкіх вобразаў, уздзеянне на думкі і пачуцці чытача	1. Вобразнасць, эмацыянальнасць. 2. Адносіны да з'яў і падзей выражаны	1. Словы, што выражаюць пачуцці, настрой аўтара. 2. Словы з пераносным значэннем, сінонімы, розныя стылявыя пласты лексікі. 3. Апавядальныя, пытальныя, клічныя сказы і інш.

Выконваючы практыкаванне 82, вучні ўзгадваюць, якія дзве разнавіднасці мае мова мастацкай літаратуры, называюць асноўную прымету паэтычнага маўлення (асобая рытмічная арганізацыя). На аснове аналізу тэкстаў школьнікі зрабляць вывад, што мове мастацкага стылю характэрныя эмацыянальнасць, вобразнасць, экспрэсіўнасць.

Далейшае асэнсаванне тэмы адбываецца на матэрыяле практыкавання 83, перад выкананнем якога неабходна ўзнавіць веды вучняў пра вобразныя сродкі, характэрныя для мастацкага стылю (такім чынам ажыццяўляецца сувязь паміж урокамі мовы і літаратуры).

Мастацкія тропы ўзнікаюць на аснове мнагазначнасці слова, ужывання яго з пераносным значэннем. У выніку слова набывае актыўны выяўленчы характар, выражае пэўныя пачуцці, дае эстэтычную ацэнку жыццёвай з'яве. Да тропай належаць эпітэт, метафара, параўнанне, метанімія, сінекдаха, перыфраза і інш.

Эпітэт — вобразнае азначэнне, якое характарызуе прадмет, з'яву, дае ім эмацыянальна-экспрэсіўную ацэнку, узмацняе выразнасць мовы, дапамагае бачыць аўтарскае разуменне рэчаіснасці: *Як ты дарага мне, мая родная мова! Мілагучнае, звонкае, спеўнае слова!* (Н. Гілевіч.) *Радзіма ў чалавека адна, адвечная, непаўторная, як матчына песня.* (В. Жуковіч.) *Ночка-чараўніца! Як ты ціха, міла!* (Я. Колас.)

Метафара (ад грэч. *metaphora* — перанос) — від тропа, у якім уласцівасці адной з'явы (предмета) пераносяцца на другую на аснове падабенства. У мастацкай літаратуры найчасцей выкарыстоўваюцца паэтычныя і індывідуальна-аўтарскія метафары. Паэтычныя метафары адлюстроўваюць перанос фізічных якасцей прадметаў на якасці, уласцівыя чалавеку (*цвёрды характар, мяккі голас*), прымет канкрэтных прадметаў — на з'явы прыроды, абстрактныя паняцці (*мароз трашчыць, дождж сыпле, душа баліць*). Індывідуальна-аўтарскія метафары ствараюцца пісьменнікамі для характарыстыкі персанажа, прадмета і інш. Яны не агульнавядомыя і звычайна не адзначаюцца слоўнікамі:

*Расчасалі вішні
шоўкавыя косы,
уранілі долу
снегавы вянок.* (Г. Гус.)

Метафара значна паглыбляе вобраз, надае яму новыя сэнсавыя адценні.

Пры выкананні практыкавання 84 школьнікі спачатку ўспамінаюць, што параўнанне — мастацкі троп, заснаваны на супастаўленні прадметаў ці з'яў, падобных у якіх-небудзь адносінах. Параўнанне дазваляе зрабіць тэкст твора маляўнічым, яркім, выдзяляе адносіны аўтара да таго, пра што ён піша: *Як тая рабіна, цвіла ў гэтым лета Ганна.* (І. Мележ.) *Вакол возера, як вежы, стаялі мудрыя дрэвы-дубы.* (Я. Колас.)

Звычайна параўнанне афармляецца пры дапамозе слоў *як, быццам, нібы* і інш., радзей — назоўнікам у творным склоне: *Спакойна і павольна, як у зачараваным сне, цякло і само жыццё на Палессі.* (Я. Колас.) *Эх, скошан луг — і зніклі краскі, бы тыя чары мілай казкі.* (Я. Колас.) *Быццам у кручыне, галаву схіляе старадаўні бор.* (П. Глебка.) *Прамчала ластаўкаю лета...* (Я. Брыль.)

Затым школьнікі чытаюць тэкст і не толькі знаходзяць параўнанні (*як закаханая дзяўчына, як свечкі на алтары ў часы малення, бы смех бязгрэшны і шчаслівы* і інш.), але і высвятляюць, з якой мэтай яны ўжываюцца ў паэтычным творы.

У час правядзення фанетычнага разбору слова *льецца* неабходна яшчэ раз звярнуць увагу вучняў на тое, што гук [ц] у беларускай мове не цвёрды, а зацвярдзелы.

Перад выкананнем практыкавання 85 неабходна акцэнтаваць увагу школьнікаў на тым, што ў мастацкім тэксце могуць выкарыстоўвацца моўныя звароты (стылістычныя фігуры), якія маюць своеасаблівую сінтаксічную будову і ўзмацняюць выразнасць выказвання. Да іх адносяцца антытэза, інверсія і інш.

Пасля гэтага дзесяцікласнікі чытаюць тэкст А. Разанава “Ноч”, вызначаюць яго стыль (мастацкі), знаходзяць антытэзы і робяць вывад, што іх выкарыстанне дае магчымасць засяродзіць увагу чытача на дэталях вобраза, пэўных рысах героя і такім чынам узмацніць уражанне ад іх.

Пры выкананні дадатковага задання мэтазгодна выкарыстаць тлумачальны слоўнік беларускай мовы, высветліць, ёсць там выдзеленыя словы ці няма, маюць яны пэўныя стылістычныя паметы ці не маюць.

Асэнсаваць ролю інверсіі ў мастацкім творы (выкарыстоўваецца для надання пэўнаму слову (члену сказа) дадатковай семантычнай і эмацыянальна-сэнсавай нагрукі) дазваляе выкананне практыкавання 86. З мэтай бягучага паўтарэння прапануецца зрабіць словаўтваральныя разборы (*неахопная, прабіраецца, бадзёра*), пажадана звярнуць увагу і на тое, што ў дзеяслове *прабіраецца* –*цца* з’яўляецца постфіксам.

На матэрыяле практыкаванняў 87, 88, 89 вучні ўсведамляюць, што ў творах мастацкай літаратуры выкарыстоўваюцца ўсе сродкі нацыянальнай мовы. Тут можна знайсці дыялектызмы, устарэлыя словы, тэрміналагічную лексіку, неалагізмы, жарганізмы і інш., аднак іх ужыванне павінна быць апраўданым. Напрыклад, дыялектызмы ў мастацкім тэксце ўжываюцца як сродак моўнай характарыстыкі персанажаў, як элемент стылізацыі пры апісанні звычаяў, побыту, жыцця людзей пэўнай мясцовасці (практыкаванне 88); устарэлыя словы – для перадачы каларыту пэўнай эпохі і для ўзнаўлення рэальных гістарычных абставін і мовы герояў (практыкаванне 89). Выкананне практыкаванняў 88 і 89 таксама будзе садзейнічаць рэалізацыі міжпрадметных сувязяў.

Практыкаванні 90, 91, 92 маюць на мэце комплексны аналіз тэкстаў з пункту гледжання іх стылістычнай характарыстыкі.

Гутарковы стыль

Мэты: узнавіць, паглыбіць і сістэматызаваць веды вучняў пра гутарковы стыль маўлення; удасканаліць уменне аналізаваць тэксты гутарковага стылю; вызначаць уласцівыя яму стылістычныя рысы, моўныя сродкі і інш.

Узнавіць веды вучняў пра гутарковы стыль можна з дапамогай наступнай табліцы:

Гутарковы стыль

Сфера выкарыстання	Мэта выкарыстання	Асноўныя стылёвыя рысы	Характэрныя моўныя сродкі
Бытавая сфера	Абмен думкамі, пачуццямі	1. Экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць. 2. Адносіны да з’яў і падзей выражаны. 3. Перавага дыялагічнага маўлення	1. Словы, што выражаюць пачуцці, настрой, даюць ацэнку прадметам, з’явам, падзеям. 2. Словы з пераносным значэннем. 3. Займеннікі, часціцы, выклічнікі. 4. Сказы са звароткамі, простамай; няпоўныя сказы, словы-сказы; пыталыя, пабуджальныя,

Працуючы з табліцай, вучні ўспомняць, што гутарковы стыль абслугоўвае пераважна бытавую сферу, а асноўная мэта выказванняў – зносіны. Гутарковаму маўленьню ўласцівыя экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць, жывое, вольнае ў выбары слоў і выказаў маўленне, тут яскрава бачны адносіны аўтара да суб'ядніка, да таго, пра што яны размаўляюць. Моўныя асаблівасці гутарковага стылю тлумачацца неафіцыйным характарам адносін паміж удзельнікамі гутаркі, адсутнасцю папярэдняй падрыхтоўкі да размовы.

Затым вучням можна прапанаваць пазнаёміцца з тэарэтычным матэрыялам, змешчаным у вучэбным дапаможніку на старонках 76, 77, і выявіць, што новага яны даведаліся пра гутарковы стыль.

Для замацавання ведаў, удасканалення ўменняў аналізаваць тэксты гутарковага стылю можна прапанаваць дзесяцікласнікам выканаць практыкаванне 93. Прачытаўшы тэкст, школьнікі вызначаць, што яму ўласцівыя эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць. Гэтыя рысы гутарковага маўлення дасягаюцца з дапамогай ужывання эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі (*бабка, панічок, панічыку*), выклічнікаў, клічных сказаў і інш.

На матэрыяле практыкавання 95 вучні ўсведамляюць, што гутарковы стыль можа існаваць і ў пісьмовай форме. Прачытаўшы тэкст, дзесяцікласнікі вызначаць яго жанр (ліст), асноўныя стылёвыя рысы, моўныя сродкі, характэрныя для гутарковага маўлення.

Прыктыкаванне 97 накіравана на супастаўленне тэкстаў аднаго тыпу, але розных стыляў маўлення і можа быць прапанавана ў якасці дамашняга задання.

На заключным этапе **паўтарэння і сістэматызацыі** ажыццяўляецца праца з тэкстамі ўсіх вывучаных стыляў, пры гэтым можна выкарыстоўваць розныя метады фарміравання ўменняў і навыкаў, напрыклад:

- 1) самастойны падбор вучнямі тэкстаў розных стыляў;
- 2) стылістычны аналіз тэксту па наступным плане: а) сфера выкарыстання; б) мэта выкарыстання; в) жанры маўлення; г) асноўныя стылёвыя рысы; д) характэрныя моўныя сродкі (на лексічным, марфалагічным, сінтаксічным узроўнях);
- 3) супастаўленне тэкстаў розных стыляў з мэтай абгрунтавання выбару моўных сродкаў у залежнасці ад маўленчай сітуацыі;
- 4) стылістычную трансфармацыю тэкстаў;
- 5) рэдагаванне тэкстаў розных стыляў;
- 6) канструяванне сказаў, якія маюць пэўную стылістычную афарбоўку;
- 7) падрабязны пераказ тэксту пэўнага стылю;
- 8) пераклад тэкстаў пэўнага стылю;
- 9) стварэнне тэкстаў на адну і тую ж тэму, але ў розных стылях;
- 10) стварэнне звязных вусных і пісьмовых выказванняў у пэўным стылі і інш.

Улічваючы, што беларуская мова пры паступленні ў сярэднія спецыяльныя і вышэйшыя навучальныя ўстановы здаецца ў тэставай форме, можна прапанаваць і такія заданні:

1. Адзначце пункт, у якім пералічаны стылёвыя рысы, уласцівыя афіцыйнаму стылю:

а) *эмацыянальнасць, адкрытая ацэначнасць, вобразнасць, пабуджальнасць;*

б) *лагічнасць, дакладнасць, аб'ектыўнасць, абагульненасць; адносіны да з'яў і падзей не выражаны;*

в) *вобразнасць, эмацыянальнасць; адносіны да з'яў і падзей выражаны;*

г) *канстатацыйна-прадпісальны характар тэкстаў, дакладнасць, высокая ступень стандартызацыі, неасабовасць выкладу;*

д) *экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць, жывое, вольнае ў выбары слоў і выказаў маўленне, выразна бачны адносіны аўтара да суб'екта.*

2. Адзначце пункт, у якім пералічаны моўныя сродкі, тэра тэрныя навуковаму стылю:

а) *грамадска-палітычная, стылістычна афарбаваная лексіка і фразеалогія, высокая частотнасць назоўнікаў у родным склоне, назоўнікаў з суфіксамі –осць (-асць), -ств-(-цтв-), -ізм-, іст, клічныя і пабуджальныя сказы, сказы з інверсійным парадкам слоў, сказы-звароты, рытарычныя пытанні;*

б) *лексіка справаводства, моўныя штампы, адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі; частае выкрыстанне аддзеяслоўных назоўнікаў, адносных прыметнікаў, адсутнасць форм 1-й і 2-й асобы займеннікаў і дзеясловаў; складаныя сказы, дзеепрыметнікавыя і дзеепрыслоўныя звароты, канструкцыі са складанымі злучнікамі і адыменнымі прыназоўнікамі;*

в) *тэрміны, словы з прамым значэннем, абстрактная лексіка; перавага назоўнікаў і прыметнікаў над дзеясловамі; сказы з прамым парадкам слоў, з дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі, з аднароднымі членамі, складаназалежныя сказы, апавядальныя сказы.*

3. Прачытайце тэкст і адзначце, якія характарыстыкі яму адпавядаюць:

а) *сфера выкарыстання – мастацкія творы;*

б) *мэта выкарыстання – уздзеянне на свядомасць людзей, перадачы пэўную інфармацыю;*

в) *жанр – даклад на навуковую тэму;*

г) *асноўныя стылявыя рысы – эмацыянальнасць, адкрытая ацэначнасць, вобразнасць, пабуджальнасць;*

д) *моўныя асаблівасці – тэрміны, словы з прамым значэннем, абстрактная лексіка; перавага назоўнікаў і прыметнікаў над дзеясловамі; сказы з прамым парадкам слоў, з дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі, з аднароднымі членамі, складаназалежныя сказы, апавядальныя сказы;*

е) *стыль мастацкі.*

Кніга – гэта вечны, незгасальны агонь людскога сэрца і розуму. На працягу вякоў яна была адным з самых дакладных сродкаў перадачы інфармацыі і вопыту ад аднаго пакалення да другога. Яна сведка чалавечага

прагрэсу. І сёння, не зважаючы на новыя тэхнічныя сродкі фіксацыі і перадачы інфармацыі, кніга надзейна служыць і надалей будзе нязменна служыць чалавеку. Таму чытайце, любіце і шануйце кнігу!

4. Устанавіце адпаведнасць паміж сказамі і іх характарыстыкай па стылявой прыналежнасці.

<p>А. Дубы стаялі маўклівыя, паважныя, ні адзін лісток не трапятаўся на іх.</p> <p>Б. На Гомельшчыне ў мінулы аўторак два раёны завяршылі ўборку збожжа.</p> <p>В. Эй, Васіль! Ты куды так хутка шпацыруеш?</p> <p>Г. Устарэлыя словы падзяляюцца на архаізмы і гістарызмы.</p> <p>Д. Рэгістрацыя ўдзельнікаў Міжнароднай навуковай канферэнцыі будзе ажыццяўляцца 28 мая з 8.00 да 10.00 у аўдыторыі 115.</p> <p>Е. Рыхтуючыся да 900-годдзя Давыд-Гарадка, нам удалося шмат чаго зрабіць: цэнтральная плошча атрымала сучасны выгляд, у яе цэнтры паўстала бронзавая фігура князя Давыда.</p> <p>Ж. Асноўная маса каметы сканцэнтраваная ў яе ядры, якое складаецца са звычайнага лёду, змерзлых газаў і цвёрдых часціц.</p>	<p>1. Навуковы стыль</p> <p>2. Афіцыйны стыль</p> <p>3. Публіцыстычны стыль</p> <p>4. Стыль мастацкай літаратуры</p> <p>5. Размоўны стыль</p>
--	---

А _ Б _ В _ Г _ Д _ Е _ Ж _

РЕПОЗИТОРИЙ ВГПУ